

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

**ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
ΚΑΙ
Ο ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ**

ΑΘΗΝΑ 1959

Πίνακας περιεχομένων

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ ΠΑΛΑΜΑΣ.....	3
Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ.....	3
ΛΙΓΑ, ΑΛΛΑ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ.....	4
ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ.....	9
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ.....	11
Το πανηγύρι τ' Ἄϊ Συμιοῦ.....	16
Χαρὲς καὶ λύπες.....	18
Οἱ σύγχρονοι τοῦ Παλαμᾶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι.....	19
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ.....	20
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ.....	21
Η ΦΥΣΙΚΗ ΟΜΟΡΦΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ.....	25
Η ΛΙΝΝΟΘΑΛΑΣΣΑ.....	26
ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΑΠ' ΤΗΝ ΘΑΛΑΣΣΑ.....	28
Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΑΙ Η ΚΛΕΙΣΟΒΑ.....	33
ΟΙ ΕΞΟΧΕΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΙ ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ.....	35
ΤΟ ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΑΨΩΝ ΠΑΡΟΙΚΩΝ.....	38
ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΑΞΙΔΙΑ.....	40
Ο «ΜΙΣΕΜΟΣ».....	42
ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ.....	43
ΠΑΛΑΜΑΣ, Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΜΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ.....	46

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΚΑΙ ΠΑΛΑΜΑΣ

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς γεννήθηκε τὸ 1859 στὴν Πάτρα ἀπὸ πατέρα Μεσολογγίτη. «Ἐφτὰ χρονῶν παιδί, συντριμμέν' ἢ βάρκα μου, γράφει¹. Ὁ θάνατος μᾶς ἄρπαξε πατέρα καὶ μητέρα κι ἔκλεισε τὸ σπίτι. Ἀπὸ τὸν τόπο, ποὺ μᾶς ἤῤυρε τὸ κακό, μᾶς περάσανε μιὰ νύχτα ναυαγούς, μέσα σ' ἓνα καΐκι, στὸ γειτονικὸ τὸν τόπο, ποὺ μᾶς πρόσμεναν νὰ μᾶς περιμαζώξουν. Καλὰ καλὰ δὲ ξέρω οἱ δικοί μου γύρω μου τί ἀπομεινάρια κουβαλούσανε ἀπὸ τὸ μικρὸ τὸ βιό μας. Ἐγὼ πῆρα καὶ κράτησα κι ἔφερα μαζί μου στὸν ἄλλο τόπο ἓνα βιβλίο, «τὸν Γεροστάθη».

Τὴν πίκρα του ὁ Ποιητῆς γιὰ τὸ πρόωρο χάσιμο τῶν γονέων του τὴν ἔχει σταλάξει σὲ πολλούς του στίχους. Ὁ θεῖος τοῦ μικροῦ Κωστῆ, ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς, αὐτὸς ἀνέλαβε νὰ προστατέψῃ καὶ νὰ μορφώσῃ τ' ὄρφανό. Καὶ τὸ ἔπραξε μὲ στοργὴ πατρικὴ καὶ φωτισμένη καθοδήγησι - ἦταν καθηγητῆς στὸ γυμνάσιο τοῦ τόπου. Στὸ σπίτι του ὁ ἀνηψιὸς βρῆκε συντρόφους τοὺς δυὸ γιουὺς του, τὸν Πάνο καὶ τὸν Γιάννη.

Φυσικὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ στάθηκε ἡ πόλη τοῦ Μεσολογγίου, ἡ Λιμνοθάλασσα, οἱ ἐξοχές, ὁ Ἀράκυνθος - ὁ Ζυγὸς τῶν ντόπιων - καὶ τὸ Αἰτωλικό. Ἐφηβος πιά ὁ Παλαμᾶς ἐπεσκέφτηκε τὴν Βαράσοβα καὶ τὰ χωριὰ τοῦ Φεΐδαρη ἀνατολικά, τὸ Αἰτωλικό, τὴν Κλεισούρα καὶ τὸν κάτω Ἀχελῷο δυτικὰ καὶ βορεινὰ τὶς Αἰτωλικὲς Λίμνες, Λυσιμαχία καὶ Τριχωνίδα καὶ τὸ Ἀγρίνιο.

Τὸν καιρό, ποὺ ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ὁ τόπος ἔμενε σχεδὸν ὅπως ἦταν στὰ «Ἡρωικὰ Χρόνια». Μόνον εἶχαν ἐπιδιορθωθῆ καὶ ξαναχτισθῆ τὰ περισσότερα σπίτια. Στὴν περιοχὴ τοῦ Κάστρου φαίνονταν ἐδῶ κι ἐκεῖ κανόνια καὶ σκόρπιες μπάλλες. Οἱ πλαγινοὶ προμαχῶνες - οἱ ντάπιες - ἀνατολικά καὶ δυτικὰ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἰσοπεδωθῆ. Καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἐπιχωματώσεων καὶ ρυμοτομίας δὲν εἶχε καλὰ - καλὰ ἀρχίσει. Καὶ κάθε χειμῶνα, ὅταν λυσομανᾷ ὁ νοτιᾶς καὶ σπρώχνῃ ὄγκο νερὰ ἀπ' τὸ Ἴόνιο στὴν Λιμνοθάλασσα καὶ κάποτε σαρῶνῃ τὰ γυροβολίδια τῶν ἰβαριῶν - ἰχθυοτροφείων - πόση ὁμορφιὰ ἔχει αὐτὴ ἢ παραφορὰ τοῦ νοτιᾶ! - τὰ νερὰ προχωροῦσαν μέσα σ' ἀρκετὰ σημεῖα τῆς πολιτείας κι ἀπέκλειαν ὀλόκληρες συνοικίες. Οἱ δρόμοι τότε γίνονταν μικρὲς διώρυγες, ὅπου γαίτες², ἀκόμα καὶ προιάρια³ χρησίμευαν στοὺς κατοίκους γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ κέντρον.

Ἡ Λιμνοθάλασσα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διατηροῦσε ὅλη τὴν παρθενικὴ τῆς λάμψη στὰ μάτια τῶν ἐπισκεπτῶν τῆς. Γιατὶ δὲν εἶχε ἀκόμα στερεωθῆ ὁ δρόμος μὲ τὶς πολλὲς γέφυρες, πού, προχωρῶντας πέρα ὡς τὸ νησάκι τῆς Τουρλίδας, στὴν ἄκρῃ τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου, τὴν κόβει στὰ δύο καὶ προσφέρει στὴν θέα τῶν περιπατητῶν τὰ

1 «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου».

2 Γαίτα εἶναι μικρὴ, στενόμακρη βάρκα, χωρὶς καρίνα.

3 Προιάρι ἢ καὶ πρυάρι εἶδος μεγάλῃς γαίτας.

πιὸ ἀπόμερα σημεῖα τῆς, κι αὐτὴ τὴν Κλείσοβα. Τὴν Λίμνη τὴν γνώριζε τότε κανεῖς διασχίζοντας τὰ νερά τῆς μὲ προιάρι ἢ γαῖτα, ἀνοίγοντας πανὶ στὸ μαῖστράλι ἢ σπρώχνοντας μὲ σταλίκι. Οἱ φαραῖδες κι ἐργάτες τῆς Λίμνης, ὅλοι σχεδόν, ἦταν ντόπιοι, παλιοὶ ἀγωνισταὶ ἢ ἀπόγονοι ἀγωνιστῶν.

Λοιπὸν, ὅταν ἔφτασεν ὁ Παλαμᾶς στὸ Μεσολόγγι, ὁ χῶρος ὅλος μὲ τοὺς προμαχῶνες τοῦ ἄλλοτε «ΦΡΑΧΤΗ» καὶ τὴν τάφρο, μὲ τὴν Λιμνοθάλασσα καὶ τὰ νησιά τῆς, φαινόταν σὰν μιὰ ἐκτεταμένη, ἀλλὰ παρατημένη πιά, γιγαντιαία σκηνὴ θεάτρου, ὅπου, κάμποσο καιρὸ πρὶν, εἶχε παιχθῆ κάποιο τιτάνιο δρᾶμα μὲ χιλιάδες πρόσωπα καὶ μ' ἄπειρα θεατρικὰ μέσα καὶ τεχνάσματα, ἀνατινάξεις κτλ. Δέος κατέκλυζε τὴν ψυχὴ τοῦ ἐπισκέπτου, ποὺ ἤξερε λεπτομέρειες τοῦ δράματος αὐτοῦ ἢ τὶς ἄκουε ἀπ τὸ στόμα κάποιου ντόπιου.

ΛΙΓΑ, ΑΛΛΑ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Θαλασσιῶν, Πραγματικῶν, Κουρσάρων,
Γῆ, φωλιὰ ἐσύ, χωσιά, πνοή, Πατρίδα.

(Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ)

Πολλοὶ Ἕλληνες σήμερα δὲν γνωρίζουν καλὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Καὶ μερικοὶ ἀποροῦν πῶς οἱ σκλάβοι, ναυτικοὶ καὶ ἀγρότες, τῆς μεσημβρινῆς Αἰτωλίας, ὄχι μόνον οἱ πολεμισταί, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς, ἔδειξαν στὶς πολιορκίες πρωτοφανῆ ἀντοχή, καταπληκτικὴ ἀγωνιστικὴ διάθεση καὶ συγκινητικὴ ὁρμὴ πρὸς θυσίαν. Γι' αὐτό, μὲ μιὰ σύντομη παρέκβαση θὰ σκιαγραφήσωμε τὴν ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου.

Ὅταν ἔπεσε ἡ Πόλη καὶ χάθηκε ἡ Ἑλληνικὴ, Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, Μεσολόγγι δὲν ὑπῆρχε. Ἴσως ὁ πρῶτος συνοικισμὸς νὰ θεμελιώθηκε στοὺς λόγγους μέσα καὶ στὰ τέλματα τοῦ χώρου του περὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, στὰ 1705, οἱ Τοῦρκοι χτύπησαν τοὺς Βενετούς, ποὺ κατεῖχαν τότε τὸ Μεσολόγγι, καὶ τοὺς ἔδιωξαν. Φαίνεται ὅτι ἡ πόλη ἔπαθε φθορά. Οἱ κάτοικοι ξανάρχισαν τὴν ἐργασία καὶ γρήγορα πρόκοψαν. Ἐκαλλιέργησαν κι ἐφύτεψαν τὴν εὐφορὴ γῆ τους, ὠργάνωσαν τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰχθυοτροφείων καὶ τῶν ἀλυκῶν τῆς Λιμνοθάλασσας καὶ ἐδημιούργησαν σπουδαία ἐμπορικὴ ναυτιλία. Οἱ ναυτικοὶ τους ἔγιναν ξακουστοί, γιατί τολμοῦσαν καὶ τὰ ἔβαζαν, ὄχι μόνον μὲ τοὺς Ἀλγερινούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Δαλματοὺς πειρατὰς, τοὺς σκληροὺς Δουλσινιώτες. Καὶ δὲν ἔγινε τὸ Μεσολόγγι οἰκονομικὸ κέντρο ἀνθηρὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ πνευματικόν. Ἀνοίχτηκαν σχολεῖα κατώτερα κι ἀνώτερα. Σκορπίστηκαν φῶτα. Ντόπιοι νέοι πήγαιναν καὶ σπούδαζαν στὴν Ἰταλία καὶ γίνονταν ἐπιστήμονες, ἰδίως γιατροί. Μεταξὺ τῶν διανοουμένων τοῦ τόπου ὑπερεῖχε ὁ Παναγιώτης Παλαμᾶς. Καὶ δὲ ζοῦσε τὸ Μεσολόγγι ἀπομονωμένο στὸ χῶρο του, ἀλλὰ βρισκόταν σ' ἐπικοινωνία μὲ τὴν Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἥπειρο. Τ' ἀντραγαθήματα τῆς Κλεφτουριάς γέμιζαν χαρὰ τὶς ψυχές. Καὶ τὰ παθήματά τῆς στάλαζαν σ' αὐτὲς θλίψη. Τὰ Δημοτικὰ τραγούδια ἀκούονταν συχνὰ στὴν σκλάβα Πολιτεία. Εἶχαν γίνει λοιπὸν οἱ Μεσολογγίτες φωτισμένοι καὶ συνειδητοὶ πατριῶτες κι ὁ τόπος τους ἐθνικὴ

ἐστία τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. Οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες φαίνονταν ἀνεκτικοί, τοὺς μπούκωναν ὀλοένα τὸ στόμα οἱ ντόπιοι. Ψηλότερα ὅμως, ἐπάνω ἀπ' τὴν Ἠπειρο, οἱ Τουρκαλβανοί, οἱ «ἐξ ἐπαγγέλματος λησταί» μάθαιναν γιὰ τὴν προκοπὴ καὶ τὸν πλοῦτο τοῦ Μεσολογγίου κι ἔτριζαν τὰ δόντια τους.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα μηνύματα ἐλπιδοφόρα γιὰ ἀπελευθέρωση κι ἐθνικὴ ἀποκατάσταση πλημμυρίζουν χαρὰ τὶς ἐλληνικὲς ψυχές.

Ἀκόμα τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
Ραγιάδες, Ραγιάδες...

Ἡ πίστη τοῦ ὑποδούλου, Ἑλληνικοῦ λαοῦ στὴν καλὴ προαίρεση τῆς μεγάλης, Ὁρθόδοξης Αὐτοκρατορίας τοῦ βορρᾶ γίνεται ἀκλόνητη. Στὰ 1770, ἐνῶ οἱ Ρῶσοι πολεμοῦσαν στὶς παραδουναβίες χῶρες μὲ τοὺς Τούρκους, πράκτορες τῆς Αἰκατερίνης Β' ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι σύντομα θὰ στελνόταν ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ δύναμη ἀπ' τὴν Ρωσσία, παρακίνησαν κι ἐπανεστάτησαν ὠρισμένες περιφέρειες τῆς χώρας. Τότε ἐπανεστάτησε καὶ τὸ Μεσολόγγι μ' ἀρχηγὸ τὸν Παναγιώτη Παλαμᾶ. Ἀλλὰ ἡ ρωσικὴ βοήθεια ὑπῆρξε μικρὴ καὶ σχεδὸν ἀσήμαντη. Κι ὁ Σουλτᾶνος, ἀντιδρῶντας γοργά, ἐκίνησεν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν καὶ στὴν Στερεὰ καὶ στὴν Πελοπόννησο μπουλούκια, πολλὰ μπουλούκια ἀπὸ Τουρκαλβανούς. Ἐναντίον μάλιστα τοῦ Μεσολογγίου ἐκίνησε καὶ τοὺς Δουλσινιῶτες πειρατάς. Στὴν διάβαση τοῦ Ἄγγελοκάστρου μάταια ἀγωνίστηκαν οἱ Γριβαῖοι νὰ συγκερατήσουν τοὺς Τουρκαλβανούς, ποὺ κατέβαιναν πρὸς τὸ Μεσολόγγι. Ἔτσι τὴν Μεγάλη Βδομάδα τὸ Μεσολόγγι βρέθηκε κυκλωμένο ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα. Εὐτυχῶς πρόφτασαν κι ἐπενέβηκαν πολλὰ Μεσολογγίτικα καράβια καὶ μὲ τὰ κανόνια τους, ποὺ τὰ ὑπηρετοῦσαν ἔμπειροι πυροβοληταί, ἀπομάκρυναν τοὺς Δουλσινιῶτες. Καὶ κατῶρθωσε ἔτσι νὰ σωθῆ μὲ μικρὰ ἰστιοφόρα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ καταφύγῃ στ' ἀπέναντι Ἐφτάνησα. Τὰ περισσότερα Μεσολογγίτικα καράβια καταστράφηκαν. Κι ἡ πλούσια πολιτεία ἔμεινε στὴν διάθεση τῶν φοβερῶν ἐπιδρομέων. Ὑπάρχει σ' ἓνα ἐπίσημο δικόγραφο μιὰ ἔκθεση τῆς τότε καταστροφῆς τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου ἀναφέρονται καταθέσεις σημαϊνόντων Μεσολογγιτῶν προσφύγων στὴν Λευκάδα - στὰ 1771 - ἐνώπιον τοῦ Βενετοῦ Προβλεπτῆ Βάλβη. Ἀπὸ τὴν ἔκθεση αὐτὴ πληροφορεῖται κανεὶς πόσο προηγμένη κοινωνία εἶχε τὸ Μεσολόγγι καὶ πόση ὕλική προκοπή.

Ἐζησαν λοιπὸν τότε οἱ Μεσολογγίτες τὸν πρῶτο «Χαλασμό». Ἐζησαν ἀκόμα καὶ τὸν πικρὸ ἐκπατρισμό. Εὐτυχῶς σιγὰ σιγὰ, μὲ τὴν ἀνεξήγητη ἀνοχὴ τοῦ κατακτητῆ, ξαναγύρισαν στὸν τόπο τους. Ξανάχτισαν τὴν πόλη τους. Καλλιέργησαν πάλι τὴν γῆ. Καὶ συγκρότησαν μὲ τὴν ὑπομονὴ κι ἐπιμονή τους νέο ἐμπορικὸ στόλο. Ἔτσι ἡ ζωὴ τους ξαναβρῆκε, ἔπειτα ἀπὸ συμφορὲς καὶ πένθη, τὸν παλιό, ἥρεμο ρυθμὸ τῆς, μὲ τὶς ὠραῖες θρησκευτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνήθειες. Ὅλοι ὅμως οἱ Μεσολογγίτες, μικροὶ μεγάλοι, ἄντρες γυναῖκες, εἶχαν ἀποκτήσει πείρα πολύτιμη γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας. Κι εἶχαν νοιώσει καλὰ ὅτι αὐτὴ, ἡ ἐλευθερία, ἀξίζε κι ἓνα δεύτερο κι ἓνα τρίτο ἀγῶνα.

Γύρισε στὸ Μεσολόγγι κι ὁ Παναγιῆς Παλαμᾶς μὲ τοὺς δικούς του καὶ ξανάνοιξε τὴν «Παλαμαϊκὴν Ἀκαδημίαν». Γύρισαν ἐπίσης κι οἱ λοιποὶ διανοούμενοι, ὅσοι εἶχαν ἐπιζῆσει. Ἀνοίχτηκαν κι ἄλλες σχολές. Κι ἄρχισε νέα περίοδος πνευματικῆς ἀκμῆς, πιὸ ζωηρὴ ἀπ' τὴν προηγούμενη. Ἑλληνόπουλα, ἀκόμα κι ἀπ' τὴν Κωνσταντινούπολη,

ἔφταναν στὸ Μεσολόγγι γιὰ νὰ φοιτήσουν στὶς σχολές. Κι ὁ Ἀλῆ πασᾶς ἀργότερα ἐκεῖ ἔστειλε τὰ ἐγγόνια του νὰ μορφωθοῦν. Ἡ Παιδεία, ποὺ διατηροῦσε καὶ δυνάμωνε καὶ τὴν φλόγα τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ παρηγοροῦσε τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ καὶ τὴν ἐτοίμαζε γιὰ νέο ἀγῶνα, ἔγινε γιὰ τὸν λαὸ ἀγαθὸ πρῶτης ἀνάγκης, ἀποτέλεσε παράδοση.

Τὸ Μεσολόγγι εἶχε τὰ γράμματα καὶ τὴν ὑλικὴ προκοπὴ, τὰ βουνὰ ὅμως τῆς Ρούμελης εἶχαν τοὺς Κλέφτες. Τὰ Δημοτικὰ τραγούδια, ποὺ ἐξυμνοῦσαν τοὺς ἀγῶνες τῶν ἐλεύθερων ἐκείνων Ἑλλήνων τοῦ βουνοῦ, γοήτευαν τοὺς Μεσολογγίτες. Οἱ ναυτικοὶ πρὸ παντός, ὅταν γύριζαν στὸ Μεσολόγγι, σύχναζαν στὶς ταβέρνες, ὅπου τραγουδιστὰί τόνιζαν τὰ παθήματα τοῦ Βλαχάβα, τοῦ Κατσαντώνη...

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἓνας ἅγιος ἄνθρωπος, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, μάγευε μὲ τὸν λόγο του. Ἐπρέσβευε τὸν ἴσο δρόμο, τὸν δρόμο τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν δρόμο πρὸς τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Τὰ ταξίδια του καὶ τὰ κηρύγματά του δημιουργοῦσαν στοὺς σκλάβους συναγεράμω...

Ἦταν καὶ κάτι ἄλλα «κηρύγματα», ποὺ τὰ ἔφεραν ἀπ' τὴν Δύση Μεσολογγίτες ναυτικοί· κηρύγματά γιὰ τὸ δικαίωμα αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν, γιὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Ἡ Γαλλία ὅλη εἶχε ξεσηκωθῆ...

Ἐκεῖ, στὴν Δυτικὴ Ρούμελη ἡ μέρα τῆς «Μεγάλης Προσδοκίας» φαινόταν νὰ πλησιάζη... Τὴν ἔφεραν πιὸ σιμὰ τὰ γεγονότα τοῦ Σουλίου καὶ ἡ ὑπέροχη θυσία τοῦ Σαμουήλ...

Ἀλλὰ ἔξαφνα ὁ Ἀλῆ πασᾶς, ὁ τουρκαλβανὸς αὐτὸς ληστής, πρόσεξε ἰδιαίτερα τὸ Μεσολόγγι κι ἄρχισε μὲ τὸν ἕναν περιορισμὸ καὶ μὲ τὸν ἄλλο νὰ τὸ σφίγγη, σὰν τὸ φίδι, καὶ νὰ ρουφᾷ τὴν δροσιὰ καὶ τὴν ἰκμάδα του. Καὶ θὰ τὸ ξέραινε καὶ θὰ τὸ ρήμαζε τελείως, ἂν δὲ συνέπιπταν τὰ γεγονότα ταῦ 1821.

Στὶς παραμονὲς τῆς Μεγάλης Ἐθνικῆς Ἐγέρσεως τὸ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ἀποτελοῦσε μιὰ φωτισμένη καὶ προηγμένη πολιτεία. Ἡ κοινωνία του, ποὺ στηριζόταν, κατὰ τὸ πλεῖστον, στὴν μικρὴ ἰδιοκτησία καὶ στὶς ἐπιχειρήσεις στὴν γῆ καὶ θάλασσα, ποὺ ἀπαιτοῦσαν δραστηριότητα καὶ τόλμη, ἦταν στὰ θεῖα ποιητικὰ εὐλαβικὴ, ὄχι θρησκόληπτη, ψυχικὰ καλλιεργημένη, ὅσο ἴσως καμμιὰ ἀπ' τὶς τότε σκλάβες, ἑλληνικὲς πολιτεῖες, ἐντελῶς συνειδητὰ ἐθνικόφρων, ρομαντικὴ ἀπὸ φυσιολατρεία καὶ καλαισθησία, μ' ἀνοχὴ καὶ θαυμασμὸ γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ σεβασμὸ γιὰ τὴν φτώχεια μιὰ κοινωνία πατριωτικὴ καὶ γνήσια δημοκρατικὴ, ποὺ ἂν ἔφευγε ὁμαλὰ ἀπ' τὸν τράχηλο τοῦ Γένους ὁ ζυγός, θὰ γινόταν ἠθικοκοινωνικὸ καὶ ἐθνικὸ πρότυπο γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ 1821 ἐπανεστάτησε καὶ τὸ Μεσολόγγι. Ἔως τότε ἡ πόλη, ἔχοντας «πεῖραν παθημάτων», εἶχεν ἀσκήσει τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση - μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1770 - μὲ τὴν ἀκάματη ἐργασία καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνύψωση. Τώρα ποὺ ἄρχιζε ὁ Ἱερὸς Ἀγῶνας, θὰ περνοῦσε στὴν ἀγωνιστικὴ ἀντίσταση. Κι ἡ ἀντίσταση ἐκείνη θ' ἀπαιτοῦσε αἵματα - νέα αἵματα - καὶ νέες θυσίες. Πολεμιστὰς ἔτοιμοις «εἰδικευμένους» θὰ παρουσίαζε τοὺς ἀτρόμητους ναυτικούς του πυροβολητὰς. Ἀλλὰ κι οἱ ἄλλοι κάτοικοι ἄντρες, γυναῖκες, παιδιὰ ἦταν διαπαιδαγωγημένοι ἐθνικὰ καὶ ἔτοιμοι γιὰ ἀγῶνα, ὅσον ὀλίγοι ἄλλοι Ἑλληνες. Καὶ θὰ κατέβαιναν στὸν ἀγῶνα ὡς «ἐλεύθεροι σκλάβοι», γιὰ νὰ γίνουν λίγο ἀργότερα, ὡς «Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι», στήριγμα τοῦ ὅλου Ἀγῶνα.

Ἡ γεωγραφικὴ θέση, ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία τῶν πολεμικῶν γεγονότων κατέστησαν τὸ Μεσολόγγι καταφύγιο κι ὀρμητήριο: Ἀπὸ ἐκεῖ διάβηκε τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ἐπάνω σὲ 15 Μεσολογγίτικα σκάφη. Ἐκεῖ συμπλήρωσε τὶς ἐλλείψεις του μὲ ντόπιους ἄντρες καὶ τράβηξε γιὰ τὸ Φανάρι, στὸν Ἀμβρακικό. Χτυποῦσαν οἱ καμπάνες. Ἐκλαιγαν κι εὐχιόνταν οἱ γυναῖκες. Ἡ ἐλεύθερη Ἑλληνικὴ Πολιτεία δοκίμαζε συγγινήσεις ἀπ' τὶς περιπέτειες τοῦ Ἀγῶνα. Ἡ ἐπιχείρηση τοῦ Μαυρομιχάλη ἐναυάγησε. Πολλὰ τὰ θύματα. Τὸ λείψανο τοῦ γενναίου Λάκωνα τὸ ἔφεραν θλιμμένοι συμπατριῶτες του πολεμισταὶ στὸ Μεσολόγγι, ὅπου ἔμεινε γιὰ πάντα. Ἐμεινε μάτι ἀδάκρυτο τὶς μέρες ἐκεῖνες;

Ἀπ' τὸ Μεσολόγγι κίνησε κι ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ πρῶτος κοινοβουλευτικὸς ἄντρας του. Κίνησε γιὰ τὴν Ἠπειρο, νὰ βοηθήσῃ τοὺς Σουλιῶτες μ' ἄλλο ἐκστρατευτικὸ σῶμα. «Ἐναυστόλησεν» ὅμως τὴν συμφορὰ τοῦ Πέτα... Καὶ λίγο ἀργότερα ὁ λαὸς τοῦ Μεσολογγίου, φαρμακωμένος, ἀλλὰ ὑπομονετικός, εἶδε νὰ γυρίζουν, ὅσοι εἶχαν ἀπομείνει, Ἑλληνας καὶ Φιλέλληνες. Τὰ λείψανα τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τ' ἀκολουθοῦσαν ἄντρες, γυναῖκες, παιδιὰ ἀπ' ἄλλα Ἑλληνικὰ μέρη κι ἰδίως ἀπ' τὸ δύστυχο Σούλι.

Καὶ κατέβαιναν ὀλοένα στὸ Μεσολόγγι καὶ ζητοῦσαν ἄσυλο καὶ προστασία πολέμαρχοι ἀπ' τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Ρούμελη, πολεμισταὶ, κληρικοί, γυναικόπαιδα, πληγωμένοι κι ἄρρωστοι, πένθιμη κι ἀτέλειωτη παρέλαση. Τοὺς δέχονταν οἱ κάτοικοι κι οἱ λαμπροὶ κληρικοὶ μ' ἀγάπη χριστιανική.

Ζοῦσε, ναί, τότε ὁ λαὸς τῆς πολιτείας πικρὲς δοκιμασίες, αὐτὲς ὅμως οἱ δοκιμασίες τοῦ ἀντρείευαν τὸ φρόνημα.

Ἀλλὰ ἡ μεγάλη δοκιμασία ἦταν ἡ κάθοδος τοῦ Βρυώνη καὶ ἡ πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Μέρη δυσχέρειας κι ἀμηχανίας. Ὁ Μαυροκορδάτος ἔδωκε τὸ παράδειγμα τῆς εὐψυχίας. Κι ἡ πόλη ἀμύνθηκε κι ἀπέκρουσε τὴν ἔφοδο, τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων 1822. Ξενύχτησε ὁ λαὸς μὲ τὴν ψυχὴ στὸ στόμα. Κωδωνοκρουσίες σκέπαζαν κάποτε τὶς ὀμβροντίες τῶν καριοφιλιῶν. Ἀνέτειλε ἡ θεία μέρα. Φαντάζεται κανεὶς πῶς ἦταν ἐκεῖνοι οἱ ἄνθρωποι, πολεμισταὶ κι ἄμαχοι; Ὅπως καὶ νὰ ἦταν ὅμως αὐτὴ τὴν φορὰ οἱ Τουρκαλβανοὶ δὲν ἔφαγαν τὸ Μεσολόγγι ἀλλὰ τοὺς ἔφαγε αὐτό.

Μέρα Χριστοῦ καὶ τὰ γυναικόπαιδα συμμάζευαν πληγωμένους καὶ κήδευαν νεκρούς.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ ἄλλου χρόνου ξεκίνησε ἀπ' τὸ Μεσολόγγι μὲ τὶς εὐχὲς ὅλων ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης μὲ τοὺς Σουλιῶτες του καὶ τράβηξε πρὸς τὴν Εὐρυτανία ψηλά, γιὰ νὰ προλάβῃ ἄλλο σῶμα ἀπὸ Τουρκαλβανούς, ποὺ κατέβαινε. Ὁ αἰφνιδιασμός, ποὺ ἐνήργησε ὁ Μπότσαρης στὸ Κεφαλόβρυσσο τοῦ Καρπενησιοῦ κατὰ του ἐχθροῦ πέτυχε, ἓνα βόλι ὅμως σώριασε χάμου τὸν ἀρχηγὸ τὸν ἴδιο. Θλιμμένοι σύντροφοι κουβάλησαν τὸ ἄψυχο σῶμα στὸ Μεσολόγγι, γιὰ νὰ μείνῃ ἐκεῖ γιὰ πάντα. Στὴν κηδεῖα τοῦ Μπότσαρη ὁ λαός, ντόπιος καὶ φερτός, ἔκλαψε καὶ θρήνησε γιὰ τὸν χαμὸ τοῦ σεμνοῦ Σουλιώτη ἥρωα καὶ τόσων ἄλλων. Πολεμισταὶ κι ἄμαχοι, ἀπτόητοι στοὺς κινδύνους καὶ φύχραιμοι, γίνονταν συναισθηματικοί, ἀποχαιρετῶντας προσφιλῆ πρόσωπα. Τὸ ἴδιο δὲν ἔπρατταν κι οἱ Ὀμηρικοὶ ἥρωες ἔξω ἀπ' τὴν Τροία;

Τὸν ἄλλο χρόνο ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι ὁ μέγας βρεττανὸς ποιητὴς κι ὁ θερμὸς φιλέλληνας, ὁ Βύρων. Ὁ «ὕψιπέτης ἀετός» ἐκεῖνος, ὁ γλυκὺς βάρδος τοῦ Ρωμαντισμοῦ, ποὺ εἶχε θαμβωθῆ ἀπ' τὴν «ἀλήθεια καὶ τὴν ὁμορφιά» τοῦ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, βρῆκε σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τὸν πιὸ ὑψηλὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του. Δυστυχῶς δὲν ἔζησε πολὺ. Ὁ θάνατός του θεωρήθηκε ἐθνικὴ συμφορὰ. Τὸν θρῆνο τοῦ λαοῦ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ Ἔθνους τὰ ἐτόνισε στὴν κηδεῖα μέσα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα, ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐπαναστάσεως, τὸ τέκνον τοῦ Μεσολογγίου, ὁ ἀείμνηστος Σπῦρος Τρικούπης, στὸν ἐπικήδειο λόγο του.

Τὸ 1825 ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων ἔγινε πιὸ σκληρὸς καὶ τραχὺς, γιὰτὶ ρίχτηκαν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν κι οἱ ἀραπάδες μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Ἴμπραήμ. Τότε παρουσιάστηκε τὸ μοναδικὸ φαινόμενο στὰ πολεμικὰ χρονικὰ τοῦ αἰῶνα: Ἐξω ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, μπρὸς στὸν θρυλικὸ «ΦΡΑΧΤΗ», σ' ἓνα στενὸ χῶρο, συγκεντρώθηκαν οἱ στρατιῆς Τουρκίας καὶ Αἰγύπτου καὶ μὲ τὸ πρωτοφανὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ πυροβολικὸ τους σφυροκοποῦσαν νύχτα μέρα καὶ τὰ ὄχυρά καὶ τὴν πολιτεία. Κι ἔτσι τὸ ἥρωικὸ Μεσολόγγι, συγκερατῶντας γύρω του τὶς ἐχθρικές στρατιῆς, προμαχοῦσε γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Τὸν ἀγῶνα τῶν πολεμιστῶν μέσα στὸ Μεσολόγγι τὸν ἐπικουροῦσαν κι οἱ ἄμαχοι, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ προπαντός. Τὰ τολμήματα τῶν παιδιῶν, ποὺ ρίχονταν, ξεφιλίλιαζαν τὶς μπόμπες καὶ τὶς ἀχρήστευαν, κι ἡ ἀποφασιστικότητά τῶν μεγαλύτερων παιδιῶν, ποὺ «ἐξωρομοῦσαν» τὶς νύχτες ἀπ' τὸ κάστρο κι αἰφνιδίαζαν τὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο, οἱ ἥρωισμοὶ γυναικῶν καὶ τόσα ἄλλα μᾶς κινοῦν σήμερα τὸν θαυμασμόν. Μικροὶ καὶ μεγάλοι εἶχαν ξεγράψει τὴν ζωὴ τους. Κι ὕστερα, ὅταν πιὰ δὲν ἀπέμενε ἐλπίδα, νὰ ἡ τρανὴ ἀπόφαση: Ἀκόμα καὶ μητέρες μὲ βρέφη στὴν ἀγκαλιὰ δέχτηκαν κι αὐτὲς ν' ἀκολουθήσουν τοὺς πολεμιστάς, ποὺ θὰ ρίχονταν νὰ διασπᾶσουν τὸν κλοιό. Ολόφωτα πρόσωπα ἡρώων καὶ μαρτύρων. Κι εὐγενικές, λαμπρὲς πράξεις.

Κι ἔτσι συντελέστηκε ὁ δεῦτερος Χαλασμὸς τοῦ Μεσολογγίου, ποὺ συνεχίνησε ὅλο τὸν ἐλεύθερο κόσμο.

Ἀλλὰ τὸ Μεσολόγγι ἀναστήθηκε καὶ πάλι. Κι ἀναστήθηκε ἐλεύθερο. Γύρισαν στὴν πατρίδα ἀκόμα καὶ Μεσολογγῖτες ξαγορασμένοι ἀπ' τὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Αἰγύπτου. Γύρισαν ἀπ' τὰ νησιά. Κατέβηκαν ἀπ' τὰ βουνά. Ἀσπασμοί, φωνές, δάκρυα. Λύπη καὶ χαρά. Κι ὀλόγυρα γκρεμίσματα καὶ τάφοι. Ὅσοι εἶχαν ἀπομείνει ἀνέπνεαν ἐλεύθερα, μὲ τὴν πικρὴ ἀνάμνηση τῶν τόσων χαμῶν καὶ μὲ τὴν σεμνὴ ὑπερηφάνεια τῶν τόσων κατορθωμάτων καὶ θυσιῶν. Μιὰ μαρτυρικὴ κοινωνία ξανασυγκροτήθηκε καὶ ξαναβρῆκε τὶς Ἑλληνικές, πολιτισμένες συνήθειές της. Κάθε νύχτα τοῦ Λαζάρου, ἐπέτειο τοῦ «Χαλασμοῦ», μόνος του ὁ λαὸς τοῦ Μεσολογγίου, χωρὶς κανένα πρόγραμμα καὶ στὴν ἀρχὴ χωρὶς τὴν συμμετοχὴ οὔτε καὶ τῶν Ἀρχῶν, ἔπαιρνε μὲ κερὶ καὶ λιβαλιστήρια τὸν δρόμο κι ἔφτανε στὸν χῶρο, ὅπου τὴν φοβερὴ νύχτα τοῦ «Χαλασμοῦ» τὸ κύριο σῶμα τῆς Φρουρᾶς μὲ τὰ γυναικόπαιδα εἶχαν πάθει, ἀπ' τὰ πυκνὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ, μεγάλη φθορὰ. Κι ἐκεῖ οἱ ἱερεῖς, ἀνάμεσα σὲ μοιρολόγια καὶ θρήνους, κλαίγοντας κι οἱ ἴδιοι, ἔφελναν ἐπιμνημόσυνη δέηση. Μεταξὺ τῶν Ἱερέων βρισκόταν κι ὁ παπα Μπουγάτσας, ὁ ἥρωας κληρικὸς, ποὺ εἶχεν ἐπιζήσει.

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ

Στὰ 1866 - σαράντα χρόνια μετὰ τὴν καταστροφή - ὅταν ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι ὁ μικρὸς Παλαμᾶς, τὰ γεγονότα φαίνονταν σὰν χθεσινά. Ὁ χώρος ἦταν λίγο ἀλλαγμένος. Κι ὁ Ποιητῆς ἔγραψε ἀργότερα:

Στὶς παρατημένες ντάπιες
τὰ κανόνια καρφωμένα.
Πᾶνε οἱ Πολέμαρχοι,
πᾶνε τὰ δαυλιὰ σβησμένα.

Ζοῦσαν ἀρκετοὶ ἀγωνισταί, ἄντρες καὶ γυναῖκες, καὶ μολογοῦσαν καὶ δὲν ἀπόσωναν βάσανα καὶ τρομάρες. Κι οἱ αὐθεντικὲς λεπτομέρειές τους ἔδιναν χρῶμα καὶ ζωντάνια στὰ ἐξιστορούμενα δραματικὰ γεγονότα. Ἡ κυρὰ Φωτεινὴ, κόρη ἀγωνιστοῦ, δέκα ἕξ μόλις χρόνων τὸν καιρὸ τοῦ «Κλεισμοῦ», καθισμένη τώρα μπρὸς σὲ μιὰ θερία ἀράπικη μπόμπα, σκαμμένη στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἰσασιμένη - τέτοιες μπόμπες χρησιμοποιοῦσαν ὡς τὰ χτές σὲ πολλὰ Μεσολογγίτικα σπίτια - κοπανοῦσε τὸν καφέ της καὶ μολογοῦσε στὰ καθισμένα γύρω της μικρὰ γιὰ τὸν πατέρα της, ναυτικὸ παλιὸ κι ἔπειτα πυροβολητὴ στὴν ντάπια τοῦ Φραγκλίνου, ποὺ χάθηκε τὴν φοβερὴ νύχτα. Μολογοῦσε καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Αὐτὴ καὶ κάμποσα ἄλλα κορίτσια εἶχαν φορέσει, τὸ δειλινὸ τοῦ Σαββάτου, φουστανέλλες γιὰ ν' ἀκολουθήσουν τοὺς πολεμιστάς, ὅταν θὰ γινόταν ἡ ἐξόρμηση ἀπ' τὸ κάστρο τῆ νύχτα. Καὶ πῆγαν λίγο ἔπειτα, ἔξω ἀπ' τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα καὶ μετάλαβαν μὲ τὴ σειρά τους ἀπ' τὸ χέρι τοῦ παπα Ἀγλύκαντου. Πρὶν ἀπ' αὐτὲς εἶχε μεταλάβει ἓνας ἄντρας, ντυμένος εὐρωπαϊκά, ὁ ἔλβετὸς Μάγερ, κρατῶντας στὴν ἀμασχάλη του ἓνα σῶμα τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» κι ἡ Μεσολογγίτισσα γυναῖκα του, ἡ Ἀλτάνη. Οἱ γριές, ποὺ θὰ ἔμεναν στὴν δύστυχη πολιτεία, τοὺς φώναζαν ὀλοένα:

- Φύγετε πρὸς τὴν Πύλη, μὴν κάθεστε! Νύχτωσε!
- Ἀφήστε μᾶς, πηγαίντε στὴν εὐχὴ τοῦ Θεοῦ!
- Ἡ Κυρὰ ἢ Παρθένα νὰ σᾶς προστατέψη...

Ἔφυγαν τὰ κορίτσια καὶ πλῆθος γυναικόπαιδα. Τί ἔγιναν τ' ἄλλα κορίτσια ἢ κυρὰ Φωτεινὴ δὲν ἔμαθε ποτέ. Αὐτὴ χτυπήθηκε κι ὅταν τὰ γυναικόπαιδα γύρισαν πίσω ἀπ' τὴν ἄγνωστη φωνή, τὴν παρέσυραν κι αὐτὴ. Πῶς ἔζησε, ἀκόμα δὲ μπορούσε νὰ τὸ καταλάβῃ. Κάθε ἀγωνιστῆς ἢ γιὸς ἢ συγγενῆς ἀγωνιστῆ κάτι εἶχε νὰ διηγηθῇ.

Οἱ συζητήσεις κι οἱ διηγήσεις τῶν Ἀγωνιστῶν καὶ τῶν ἀπογόνων τους γιὰ τὰ γεγονότα ἦταν γιὰ τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ - τὸ παιδὶ μὲ τὴν πλαστικὴ δύναμη στὴν ψυχὴ - ὁ ἀπ' εὐθείας ἀντίλαλος τῆς χθεσινῆς ἱστορίας καὶ ἓνα εἶδος ἐρμηνευτῆ τῆς ἱστορίας αὐτῆς, ἐρμηνευτῆ μὲ στεναγμοὺς καὶ δάκρυα. Ἀλλὰ γιὰ τὸ παιδὶ ἔμπειρος ἐρμηνευτῆς καὶ κατάλληλος στὴν περίσταση ἐκείνη ὁδηγὸς καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ στενοῦ καὶ πλατύτερου χώρου καὶ γιὰ τὴν μύηση στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἐστάθηκε ὁ καλὸς κι ἄξιος θεῖος, ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς, ἄνθρωπος καλλιεργημένος, ἀλλὰ καὶ λίγο μυστικιστῆς. Ἦταν ἐκπαιδευτικὸς ἀπ' τὸ 1836, ὅταν πρωτοἰδρύθηκε στὸ Μεσολόγγι Ἑλληνικὸ Σχολεῖο - ὑπῆρχε στὸ Γυμνάσιο Μεσολογγίου πρὸ τοῦ πολέμου τὸ Ἀρχεῖον καὶ ἡ σφραγίδα του. Καὶ συνέχιζε τὴν παράδοση τῶν Παλαμαίων νὰ κρατοῦν αὐτοὶ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία στὸν τόπο. Στὰ νεώτερα χρόνια φτάσαμε τὸν γιὸ τοῦ Δημήτρη

Παλαμᾶ, Ἰωάννη Παλαμᾶ, Σχολάρχῃ, τὸν τελευταῖο ἐκπαιδευτικὸ Παλαμᾶ, ποὺ συνεργαζόταν, στὴν λεπτὴ ἀποστολὴ του, μὲ τὸν Διαμαντῆ Σούστα, παιδικὸ φίλο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, παλιὸ Μεσολογγίτη, ἀπόγονο ἀγωνιστῶν, ἄνθρωπο μορφωμένο κι ἀξιαγάπητο.

Τὰ γυμνάσια στὴν Ἑλλάδα τότε ἦταν λίγα, ἐλάχιστα. Τὸ γυμνάσιο τοῦ Μεσολογγίου διατηροῦσε τὴν Παλαμαϊκὴ παράδοση κι ἐξεῖχε. Ἐὰν κανεῖς ρίξη μιὰ ματιὰ στὰ παλιὰ του Μαθητολόγια θὰ ἴδῃ τὰ ὀνόματα πολλῶν Ἑλλήνων, ποὺ κατὰ καιροὺς ἀναδείχτηκαν στὰ Γράμματα, στὶς ἐπιστῆμες, στὴν πολιτικὴ: Κωστῆς Παλαμᾶς, Δροσίνης, Μαλακάσης, Χατζόπουλος, Ζαχ. Παπαντωνίου, Τραυλαντώνης, Ἄθαν. Κυριαζῆς, Βλαχογιάννης, Γκόλφης, Μπράνιαν, Νόβας Ἀθανασιάδης, γιὰ ν' ἀναφέρωμε μόνον τοὺς ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς.

Τὰ χρόνια ἐκεῖνα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα τὰ σχολεῖα, γιὰ νὰ διαπαιγωγήσουν τὴν Ἑλληνικὴ Νεότητα, σύμφωνα μὲ τοὺς σκοποὺς, ποὺ εἶχε τότε τάξει τὸ νεαρό μας Κράτος, χρησιμοποιοῦσαν, ὅπως ἦταν φυσικόν, τὴν λάμψη τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνα: Τὸν ἀνδρισμὸν τῶν ἀγωνιστῶν, τὴν θαυμαστὴν τους τόλμη, τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τὴν αὐθόρμητη, ἀγωνιστικὴ διάθεση, τὴν θυσία τῶν πάντων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πατρίδας. Καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ τὰ ὑπέβαλλαν μ' ὠραῖες ἐθνικὲς γιορτές. Κι οἱ ἐθνικὲς αὐτὲς γιορτές ἀποκτοῦσαν, κι ἔχουν καὶ σήμερα, περισσὴ λαμπρότητα στὸ Μεσολόγγι, τὸν «βωμὸν» τῆς Ἐπαναστάσεως, ποὺ εἶχε καταστῆ τόπος ἐθνικοῦ προσκυνήματος. Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς ἐπήγαινε κι αὐτὸς μὲ τοὺς συμμαθητὰς του, κρατῶντας βενετικὸ φαναράκι τὴν νύχτα τοῦ Λαζάρου στὰ «Ἡρώα», ὅπου σιωπηλός, συγκινημένος λαὸς γέμιζε παντοῦ τὸν χῶρο. Καὶ ὅπου ἀκούονταν οἱ ψίθυροι τοῦ ἀπόγειου στὰ πυκνὰ φυλλώματα τῶν αἰωνόβιων δέντρων κι οἱ ἐπιμνημόσυνες δεήσεις μπρὸς στὸν Τύμβο, μὲ τὰ ὄστᾶ τῶν ἡρώων καὶ μαρτύρων. Ἡ γιορτὴ πιά εἶχε καθιερωθῆ ἐπίσημα κι ἐλάβαινε μέρος στρατός, ἐπίσημοι. Τὸ πρωὶ τῶν Βαΐων ἢ πομπὴ ξαναπήγαινε καὶ ξαναπηγαίνει στὸν «Ἱερὸ Χῶρο» μὲ πολλὴ ἐπισημότητα. Ἄστραφταν οἱ στολὲς τῶν ἀξιωματικῶν, τὰ ἄμφια τῶν κληρικῶν, οἱ λόγχες τῶν στρατιωτῶν, τὰ ὄργανα τῶν φιλαρμονικῶν. Γινόταν καὶ γίνεται τὸ μνημόσυνο. Ἄντηχοῦσαν: «Αἰωνία ἡ μνήμη!» Χαιρετισμοὶ ἀπὸ σάλπιγγες καὶ φιλαρμονικὲς. Καὶ γέμιζαν τὰ μάτια δάκρυα. Ἐπειτα ἐκφωνοῦνταν καὶ ἐκφωνοῦνται ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι. Μεταξὺ τῶν ρητόρων ἦταν κι ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς. Στὰ 1878 ἀπ' τὸ βῆμα τῶν «Ἡρώων», ποὺ ἦταν στεριωμένο στὸν χοντρὸ κορμὸ δέντρου, ἀπέναντι ἀπ' τὸν Τύμβο καὶ ἀπ' τὸν τάφο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, ἀκούστηκε ἐγκωμιαστικὸς λόγος καὶ τοῦ ἐφήβου Κωστῆ Παλαμᾶ, λόγος ἔμμετρος.

Ἄλλὰ τὴν λεπτὴ συγκίνηση καὶ τὸ νόημα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τῆς νύχτας τοῦ Λαζάρου στὸ Μεσολόγγι τότε τὰ ἔδιναν οἱ λαϊκοὶ ᾠδοί. Αὐτοί, καθισμένοι στὶς ἄκρες τοῦ μεγάλου δρόμου, ἀπ' ὅπου διάβαινε ἡ νυχτερινή, λαϊκὴ πομπὴ γιὰ τὰ «Ἡρώα», τραγουδοῦσαν μὲ θλιβερή, δραματικὴ περιπάθεια στίχους, κάποτε αὐτοσχέδιους, γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Μεσολογγίου.

Τρανὸ ντελάλι βάρεσαν μέσα στὸ Μεσολόγγι,
Συνέλευση νὰ κάνουνε τὸ πῶς θὰ πορευτοῦνε...

Κάτι ἀπὸ ἓνα τέτοιο θέαμα κι ἀκρόαμα μᾶς περιγράφει ὁ μακαρίτης Βλαχογιάννης μὲ τὸν τίτλο : «Ἔτσι ἦτανε!» Ἕνας φουστανελλὰς γέρος ἀγωνιστής, κρατῶντας τὸν ἐγγονό του ἀπ' τὸ χέρι, κοιτάζε τὴν πομπή - βράδου Λαζάρου, - ποὺ διάβαινε γιὰ τὰ «Ἡρώα». Σὲ λίγο τὴν προσοχή του τράβηξε ἓνας ραψωδός, ποὺ καθισμένος στὴν ἄκρη τραγουδοῦσε τὸν «Χαλασμό». Ταράχτηκε. Καὶ γυρίζοντας στὸν μικρὸ δακρυσμένος εἶπε «Ἔτσι ἦτανε (ὁ Χαλασμός)».

Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς πρόσεχε ιδιαίτερα τοὺς ραψωδοὺς ἐκείνους. Τοὺς πρόσεχε μ' ἐκπληξή και συγκίνηση. Κι ἀργότερα, πνευματικὸς ἡγέτης πιά, στὰ 1910, ἐδημοσίεψε ἓνα του ποίημα, ποὺ ἔχει μέσα κάτι ἀπ' τὸ δέος τῆς παιδικῆς ψυχῆς, κατὰ τὶς νύχτες τοῦ Λαζάρου, καὶ κάτι ἀπὸ τὸν λεπτὸ θαυμασμὸ και τὴν εὐλάβεια, ποὺ ἔνοιωθε, μεγάλος πιά, πρὸς τοὺς παλιοὺς ἀγωνιστάς:

Κόβω γιὰ σὲ τὰ βάγια
τοῦ τραγουδιοῦ ἱερά·
στὸ μέτωπο στὰ πλέκω,
στεφάνια γιορτερά.

Λάμπουν ἱερά, στὰ βάγια
τοῦ τραγουδιοῦ, ἢ φωτιά,
τὸ αἷμα τῶν ἡρώων,
τοῦ Χαλασμοῦ ἢ νυχτιά.

Βωμὸς τὸ μέτωπό σου.
Θυμᾶσαι; Μιὰ φορὰ
στό γγιξάν και στ' ἀγιάσαν
τῆς Δόξας τὰ φτερά

Και τρέμουνε στὰ βάγια
ἱερά τοῦ τραγουδιοῦ
τὰ δάκρυα μιᾶς ἀγάπης,
τὰ χρόνια ἑνὸς παιδιοῦ.

«Πολιτεία και Μοναξιά»

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ὁ Δημήτρης Παλαμᾶς ἀνέθρεψε τὸν μικρὸ Κωστῆ μὲ κάποια αὐστηρή, συγκρατημένη στοργή. Καὶ τὸν ἐνεθάρρυνε σὲ κάθε πνευματικὴ του πρωτοβουλία και κλίση. Τὸ πρῶτο παιδὶ τοῦ Δ. Παλαμᾶ, ὁ Παναγιώτης, ἦταν μεγαλύτερο ἀπ' τὸν Κωστῆ. Ἔζησε ὅμως μ' αὐτὸν ἀγαπημένα ὅσο ἔζησε, γιὰ τὸ πέθανε πολὺ νέο.

Στὸν Παλαμᾶ ἄσκησαν λίγη ἢ πολλή ἐπίδραση τότε ὅλα· οἱ ἄνθρωποι στὸ περιβάλλον τους. Οἱ κοινωνικὲς και θρησκευτικὲς συνήθειες και παραδόσεις και τὸ ἴδιο τὸ φυσικὸ περιβάλλον μὲ τὴν ἱστορία του. Τότε τὰ οἰκονομικὰ τῆς ἡρωικῆς πολιτείας ἦταν καλὰ και ὀλοένα βελτιωνόνταν. Νέα καράβια εἶχαν ναυπηγηθῆ. Κι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς σταφίδας κρασιῶν και λαδιοῦ ἔδινε ἐργασία πολλή στὴν φτωχολογιά και ἔρριχνε χρῆμα στὴν ἀγορά. Ἐπειτα ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς Λιμνοθάλασσα αὐξάνε τὴν παραγωγή τῶν ψαριῶν και τ' ἄλατιοῦ.

Ἡ κοινωνία εἶχε τὴν κλιμάκωσή της· οἱ κτηματίες μὲ τ' ἀρχοντικὰ τους και τὶς ὠραῖες, συνήθως μικρές, ἐπαύλεις τους στὰ κτήματα. Οἱ εὐποροὶ ναυτικοὶ και ἐμπορευόμενοι. Ἡ περισσότερη μεσαία τάξη εἶχε σοβαρὴ ἀνάπτυξη και λεπτές κοινωνικὲς συνήθειες, ἴσως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση, τῶν κοινωνιῶν τῆς γειτονικῆς Ἑπτανήσου. Ὑπῆρχε και ὁ φτωχόκοσμος, ἀστικός, θαλασσινὸς και ἀγροτικός. Ὅλοι

ἔδειχναν πολιτισμένη ἀνοχή στὸν πλοῦτο καὶ συμπόνια καὶ συνδρομὴ χριστιανικὴ πρὸς τοὺς συνανθρώπους. Τὸ μῖσος σχεδὸν ἦταν ἄγνωστο, ἐκδηλωνόταν ὅμως κάποια μοιρολατρεία. Ὅλους τοὺς Μεσολογγίτες, φτωχοὺς καὶ πλούσιους, τοὺς ἔνωνε, τοὺς ἀδέλφωνε ἡ χθεσινὴ ἱστορία καὶ τὰ βάσανα τοῦ τόπου τους.

Μιὰ ἀπ' τὶς κοινωνικὲς παραδόσεις, ποὺ εἶχε γοητέψει τὸν μικρὸν Παλαμᾶ, ἦταν ἡ ἀγάπη, ἡ λατρεία, θὰ λέγαμε, τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν λεβεντιὰ καὶ τὴν ὁμορφιά. Ἡ «λεβεντιὰ ἦταν δῶρο τοῦ Θεοῦ κι ἀποτελοῦσε τὸ ἰδανικὸ ὄλων, πρὸ παντὸς τῆς νεολαίας». Γερὸ κι εὐσταλὲς σῶμα ντυμένο τὴν ἥρωικὴ φουστανέλλα, θύμιζε πρόσωπα καὶ πράξεις τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα κι εὐχαριστοῦσε, συγκινοῦσε ὅλους. Μέσα ἀπὸ τὴν ὠραία αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὰ φυσικὰ χαρίσματα βγήκε, τί ἄλλο; Ὁ «Θάνατος τοῦ Παλληκαριοῦ», ἓνα ἀπλό, ἀλλὰ ὑπέροχο ἀφήγημα, ποὺ παρουσιάζει ἀνάγλυφη τὴν ζωὴ μιᾶς ἐποχῆς στὸ Μεσολόγγι. Τὸ Παλληκάρι, βλέποντας πὼς δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτὸ γιαντιὰ καὶ πὼς θὰ πέθαινε, ζήτησε ἀπὸ τὴν δόλια τὴν μάνα του νὰ τὸ μοιρολογήσῃ ζωντανό, καθὼς ψυχομαχοῦσε ξαπλωμένο καὶ κοίταζε ἀπ' τὸ παράθυρο τὴν Λιμνοθάλασσα ν' ἀστράφτῃ κάτω ἀπ' τὸ φῶς. Φῶς καὶ Λιμνοθάλασσα ἦταν ἡ ζωὴ, ποὺ τὴν ἀποχαιρετοῦσε. Καὶ τελευταία ἀπόλαψη - ναί, ἀπόλαψη - ἦταν τὸ ἄκουσμα ἀπ' τὸ στόμα τῆς μάνας του τῆς ἴδιας σὲ σκοπὸ μοιρολογιοῦ τοῦ ἐγκωμίου τῆς λεβεντιᾶς καὶ μάλιστα τῆς δικῆς του. Ἐπίδειξε λεβεντιᾶς, γιὰ θαυμασμὸ τῶν ἄλλων, σὲ διασκεδάσεις ἢ γάμους, ἦταν οἱ χοροί, ὁ συρτὸς κι ὁ καλαματιανός, ποὺ χορεύονταν τότε στὸ Μεσολόγγι.

Ἔνας ἀητὸς καθότανε, μωρέ, καθότανε...

Ἐκεῖνος, ποὺ ἔσερνε τὸν χορό, ἔπρεπε νὰ ἰσορροπῇ εὐκόλα. νὰ λυγίζη, νὰ πηδᾷ ψηλὰ καὶ νὰ ξαναγέρνη, νὰ στριφογυρίζη, νὰ ἐκτελῇ ἀκόμα χαριτωμένες ἀκροβασίες. Γιὰ νὰ τὰ πετύχῃ ὅλα αὐτὰ χρειαζόταν κορμὶ εὐλύγιστο, ἀσκημένο.

Ὁ γάμος τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀποτελοῦσε ἐπίσημο, μεγάλο γεγονός στὴν ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς οἰκογενείας. Γι' αὐτὸ ἔπαιρνε πανηγυρικὸ τόνο σὲ πλούσιους καὶ φτωχοὺς. Σεμνοὶ οἱ χοροὶ καὶ τὰ τραγούδια. Καὶ συγκινητικὴ ἡ ἱεροτελεστία στὸ σπίτι καὶ πολυήμερη ἡ διασκέδαση. Ὅλα αὐτὰ συγκινοῦσαν τὸν νεαρὸ ποιητὴ.

Ὁ ποιητὴς ἀποζητοῦσε καὶ τὰ γιορτάσα, τὴν κοινωνικὴ ἐπαφή, τὴ διάχυση. Ἀγαποῦσε τὰ πανηγύρια, τὶς τελετές, σεβόταν τὰ ἔθιμα. Στὶς διασκεδάσεις τῶν γάμων, τῶν ὀνομαστικῶν ἑορτῶν, τῶν πανηγυριῶν ἐπικρατοῦσαν τὰ Δημοτικὰ Τραγούδια καὶ μάλιστα τὰ Κλέφτικα. Στὰ εὐπορα καὶ πλούσια σπίτια σὲ «χαρὲς» καλοῦσαν τραγουδιστὰς καὶ ὀργανοπαίχτες καλοῦς. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς συνεδύαζαν καὶ τὰ δύο. Τοὺς καλοῦσαν «ν' ἀλεγγρίσουν» τὴν περίσταση. Κι ὁ τραγουδιστὴς ἢ ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτούς, ἂν ἦταν κι ἄλλοι, κανόνιζε τὴν τάξη τῶν τραγουδιῶν καὶ τὸν τόνο καὶ τὴν μουσικὴ χάρη στὸ καθένα. Πρῶτα ἓνα Δημοτικὸ ἢ λαϊκὸ τραγούδι πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκοδεσπότη ἢ τοῦ συμποσίαρχου, ἂν γινόταν τραπέζι - συμπόσιο σὲ ταβέρνα. Ἐπειτα στὴ σειρὰ τραγούδια γιὰ ἐξέχοντα πρόσωπα ἐθνικά.

Τοῦρκοι βαστάτε τ' ἄλογα, λίγο νὰ ξανασάνω...

Ὁ στίχος θύμιζε τὴν θλιβερὴν μέρα, ποὺ οἱ Τουρκαλβανοὶ ἔσερναν πρὸς τὰ Γιάννενα καὶ τὸν Ἀλῆ πασᾶ τὸν σταυραῖτὸ τῆς Δυτικῆς Ρούμελης, τὸν Κατσαντώνη.

Ὁ Νότης ἐτραγούδαγε στοῦ Μάρκου τὸ κιβούρι
καὶ λέει τραγούδια θλιβερὰ καὶ παραπονεμένα:
- Πιὰ σήκω πάνω, Μᾶρκο μου, καὶ μὴ βαροκοιμᾶσαι
τί Βάλτος ἐπροσκύνησε κι ὅλο τὸ Ξηρομέρι.
Τὸ Μεσολόγγι ἀπόμεινε, δὲ θὲ νὰ προσκυνήση,
στεριάς τὸ δέρνει ὁ Κιουταχῆς κι ἀράπης τοῦ Πελάγου...

Ἄγαπητὸ τὸ τραγούδι αὐτὸ σ' ὅλους τότε, ἀλλὰ καὶ θλιπτικό, γιατί θύμιζε τὸ
φυχορράγημα τοῦ Μεσολογγίου...

Διασκεδάσεις ἀνθρώπων, ποὺ μοχθοῦσαν στὸ πέλαγο καὶ στὴ γῆ, γίνονταν συχνὰ
στὶς ταβέρνες τοῦ τόπου. Κι ἦταν πολλὲς τότε οἱ ταβέρνες καὶ καλοσυγυρισμένες, μ'
ὀπωρικὰ κρεμασμένα ἀπ' τὴν στέγη, μὲ σειρὲς στοῖβες βαρέλια καὶ μὲ κρασιὰ νέκταρ.
Κρασιὶ ἄσπρο ἀπὸ μελαγοζᾶ ἢ μοσχᾶτο, ἀπὸ χοντρομύδαλο ἢ αὐγοστολίδι. Κρασιὶ
μαῦρο ἀπὸ σταφύλι μαυρούδι ἢ μαυροδάφνη. Ζοῦσαν πολὺπειροὶ ἀμπελοουργοὶ καὶ
κατασκευασταὶ κρασιῶν καλοί. Καὶ συνέχιζαν - γιατί ὄχι; - τὴν παράδοση τοῦ τόπου
τους ἀπ' τὰ χρόνια τοῦ ὀμηρικοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰτωλικῆς Καλυδῶνας, τοῦ Οἰνέα, στὸν
ὀποῖο, σύμφωνα μ' ἀρχαῖο θρύλο, εἶχε διδάξει - γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα - τὸ
φύτεμα τῆς «σταφυλοφόρου ρίζης» ὁ ἴδιος ὁ Διόνυσος, περνώντας κάποτε, τὰ παλιὰ
χρόνια, ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα. Καὶ τότε - στὴν ἐποχὴ τοῦ Ποιητῆ - οἱ Μεσολογγῖτες
διατηροῦσαν ἐδῶθε ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πολιτείας τὰ καλύτερά τους ἀμπέλια.
Στὴ θέση τῶν ἀμπελώνων σήμερα ὑπάρχουν ἐλαιόδεντρα.

Κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ νοιώσῃ καλὰ τὴν κοινωνία τοῦ Μεσολογγίου ἐκείνης τῆς
ἐποχῆς, ἂν ἀγνοήσῃ τὶς ταβέρνες. Ὁ τόπος εἶχε - κι ἔχει ἀκόμα - κρασιὶ θαυμάσιο. Αὐτὸ
μόνον; Εἶχε κι ἔχει κι ἐκλεκτοὺς μεζέδες. Σφαχτὰ κάθε λογῆς. Καὶ φαρικὰ ἄφθονα. Κι
οἱ φαράδες κι ἐξωμάχοι κι ἄλλοι Μεσολογγῖτες εἶχαν κι ἔχουν μέχρι σήμερα ὡς
ἰδιαίτερη ἀσχολία τὸ κυνήγι. Στὶς ἐξοχὲς φτεροκοποῦν τρυγόνια, συκοφαγάδες,
ὀρτύκια, μπεκάτσες, πέρδικες. Στὴν Λιμνοθάλασσα πέφτουν ἀγριόνησσοι, φαλαρίδες κι
ἄλλα χοντρά πουλιά. Χοντρὸ κυνήγι - ἀγριογούρουνα - βρισκόταν ψηλὰ στὸν Ζυγὸ,
μέσα στὶς βαλανιδιές.

Στὶς ταβέρνες, ἐκτὸς ἀπ' τὸν ἄλλο κόσμο, σύχναζαν οἱ Ναυτικοὶ τοῦ Μεσολογγίου,
ὅταν γύριζαν ἀπ' τὰ πέλαγα. Ἐκεῖ εὔρισκαν φίλους καὶ γνωστοὺς καὶ μάθαιναν νέα
γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα. Στὶς ταβέρνες σύχναζαν κι οἱ φαράδες, ἰδίως τῶν
ἰχθυοτροφείων, ποὺ ἔμεναν καιρὸ μακριὰ ἀπ' τὴν πόλη στὴ λιμνοθάλασσα. Φαράδες
καὶ ναυτικοὶ συμποσίαζαν συχνὰ καὶ διασκεδάζαν ἤρεμα καὶ πολιτισμένα. Καὶ
διηγιόνταν ἱστορίες ἀπὸ τὴ σκληρὴ ζωὴ τους. Ἡ συνήθεια αὐτὴ τῶν Ναυτικῶν καὶ
φαράδων διατηριόταν ἀπὸ τὸν 18ον αἰῶνα. Ἀπ' τὰ «συμπόσιά τους» δὲν ἔλειπαν οἱ
«κατ' ἐπάγγελμα ἀοιδοί». Καὶ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν ξακουστὸς στὸ Μεσολόγγι κι ἔξω
ἀπ' αὐτὸ ὁ Θανάσης Μπαταριάς. Γέμιζε ἡ μεγάλη ταβέρνα τοῦ Περαιώρα, στὴν κάτω
ἀγορά, ἀπὸ κόσμο, ἀπὸ γλυκειές, νοσταλγικὲς μελωδίες κι ἀπὸ κνίσσες. Ὁ Μπαταριάς
ἔπαιζε καὶ λαγοῦτο, ἀλλὰ ἔφτανε ἡ θεία του φωνή. Κι ἔρχονταν πρῶτα τὰ τραγούδια
τοῦ ξενιτεμοῦ, ἔπειτα ἄλλα, ἐθνικά. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἀγαπητὸ τραγούδι, περισσότερο
στοὺς ναυτικούς, ἦταν τὸ τραγούδι τοῦ «Χαλασμοῦ»:

Ἔνα Σάββατο, ἀποβραδὶς, ἀνήμερα Λαζάρου
πέρασα ἀπ' τὸ Ἀντελικό, τὸ δόλιο Μεσολόγγι...

Δὲν μιλοῦσε κανεὶς, δὲν ἀνάσαινε. Καὶ κόσμος πολὺς καὶ μέσα στὴν ταβέρνα κι ἀπέξω στὸ πεζοδρόμιο καὶ στὸ δρόμο. Ἡ ταβέρνα γινόταν κάτι σὰν «ἱερὸς χώρος». Ἡ φωνὴ τοῦ Μπαταριά, θεῖοι φθόγγοι, συγκλόνιζε ψυχές. Δὲν τὸν εἶχε διδάξει κανεὶς μουσικὴ τὸν ἐκλεκτὸ ἐκεῖνο καλλιτέχνη τοῦ τραγουδιοῦ. Κι ὅμως λέπτυνε, κατέβαζε τὴν φωνή του, ἐκτελοῦσε κάποτε ἀπότομες, ὅλο πάθος, παύσεις. Δάκρυζαν ὅλων τὰ μάτια. Μὲ ποιὸ ἄλλο, πιὸ τέλειο μέσο, θὰ μπορούσε νὰ ὑπομνησθῆ τὸ χθεσινὸ ἀκόμα τρανὸ γεγονός τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῆς Ἑλλάδας ὅλης;

Ἔφταναν καὶ σταματοῦσαν ἀπέξω ἀπ' τὴν ταβέρνα κι ἄλλοι. Ἔβλεπαν ὅσους ἀκροῶνταν καὶ ρωτοῦσαν σιγαλά:

- Ποιὸς τραγουδάει;
- Ὁ Μπαταριάς, ψιθύριζε κάποιος.

Κι ἄλλος:

- Δὲν ἐπρόσεξες; Τραγουδάει τὸ «Χαλασμό»

Ἐκσταση, θεῖο γλυκασμὸ ἔφερνε στὶς ψυχές κάθε ἐθνικὸ τραγούδι, πιὸ πολὺ τὸ τραγούδι τοῦ «Χαλασμοῦ».

Ἀλλὰ οἱ αὐτοσχέδιοι καὶ ὅμως γνήσιοι ἐκεῖνοι ἀοιδοί, ὅταν ἔβλεπαν ὅτι τὸ «πάθος» τῶν ψυχῶν τραβοῦσε σὲ κατάθλιψη, τὸ γύριζαν σ' ἄλλο, πού εἶχε τόνο χαρούμενο. Καὶ τέλος σ' ἄλλο μὲ τόνο εὐθυμο:

Ἐγὼ εἶμαι ἢ Βλά, ἢ Βλάχα ἢ ὁμορφη,
ἢ βλάχα ἢ παινεμένη...
πῶχει τὰ χί, τὰ χίλια πρόβατα,
τὰ πεντακόσα γίδια.
Ἐγὼ θὰ πάω στὰ Γιάννενα, στοῦ Μπέη τὰ σαράγια,
Γεῖά σου, χαρά σου, Μπέη μου...
Καλῶς τὴν Βλαχοπούλα...

Κι ἄλλο:

Ἄχ, λεβέντισσα Βασίλω,
βάλ' τὸ μπράτσο σου νὰ γείρω...

Ἄχι λίγες φορὲς ὁ ἔφηβος Παλαμᾶς, ἀκούοντας σὲ μιὰ ταβέρνα λαγκεμένο τραγουδιστὴ - ξέσπασμα τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ - σταματοῦσε κι αὐτὸς ἀπ' ἔξω. Καὶ τὶς ἐντυπώσεις του τὶς μετουσίωσε ἀργότερα σὲ στίχους:

Ζιαννιώτικα, Σμυρνιώτικα, Πολίτικα
μακρόσυρτα τραγούδια ἀνατολίτικα,
λυπητερά,
πῶς ἡ ψυχὴ μου σέρνεται μαζί σας!
Εἶναι χυμένη μὲ τὴ μουσικὴ σας
καὶ πάει μὲ τὰ δικά σας τὰ φτερά...
Μέσα σας κλαίει τὸ μαῦρο φτωγγολοῖ,
κι ὅλα σας, κι ἡ χαρὰ σας μοιρολόγι
μικρὸ κι ἀργό·
μαῦρος, φτωχὸς καὶ σκλάβος κι ἀκαμάτης,
στενόκαρδος, ἀδούλευτος, διαβάτης
μὲ σᾶς κι ἐγώ.

«Καημοὶ Λιμνοθάλασσας»

Σ' ἄλλο, πολὺ ἐκλεκτὸ ποίημά του, ἐκθειάζει τὰ τραγούδια τοῦ τόπου του:

Οἱ στίχοι στὴν Πατρίδα μου εἶναι καθάριο μέλι,
ἀπ' τῆς καρδιάς βυζαίνονται τὸ ἄνθος μυστικά,
μέσα στὸ νοῦ φυλάγονται, σὰ μέσα σὲ κυψέλη,
κι εἶναι στολίδια τῆς χαρᾶς, τῆς λύπης γιὰ τρικά.

«Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου»

Ἡ «χρυσὴ νεολαία» τοῦ τόπου, αὐτὴ ζοῦσε ἀρκετὰ εὐθυμὴ ζωὴ, μέσα σ' ὄρια ὅμως σεμνότητος καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὴν κοινωνία. Καὶ τὴν ἀποτελοῦσαν πλὴν πολὺ βλαστοὶ εὐπόρων καὶ μάλιστα «ἱστορικῶν» οἰκογενειῶν. Συντροφίες διαλεχτὲς γύριζαν τὶς νύχτες μόνες τους ἢ καὶ μ' ὄργανα καὶ τραγουδοῦσαν ἀκόμα καὶ παθητικὸς ἀμανέδες καὶ φαιδρές, νοσταλγικὲς ἐφτανησιώτικες σερενάτες καὶ ματινάτες. Τὶς χαιρόταν καὶ τὶς καμάρωνε ἡ κοινωνία τὶς συντροφίες. Νύχτες φεγγαρόλουστες στὸ Μεσολόγγι μαγεία. Γεμάτα κόσμος τὰ κέντρα, οἱ δρόμοι, οἱ αὐλὲς τῶν σπιτιῶν. Οἱ πλὴν ἐκλεκτὲς συντροφίες ἔβγαιναν κι ἄρχιζαν τὴν «καντάδα», ὅταν ἡ νύχτα προχωροῦσε κι ἡ κίνηση ἔσβηνε. Τὰ τραγούδια τους στίς ἔρημες, ρωμαντικὲς ἄκρες τῆς πολιτείας γίνονταν γλυκὸ νανούρισμα. Ἔρημα πιά τὰ κέντρα τὰ «Ὀλύμπια», ἢ «Κιβωτός». Ἔνα ἀμάξι κυλοῦσε... Ἔφευγε δροσερὴ ἡ νύχτα μὲ τὶς μοσχοβολιὲς ἀπ' τ' ἀγιοκλήματα... Καὶ κεῖ πέρα στ' ἄλλο κέντρο τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, πλὴν ἐρημικὸ, λουσμμένο ἀπ' τὴ δροσιὰ τοῦ βουνήσιου κατεβατοῦ, θαμπό, ἐξωτικὸ σχῆμα κάτω ἀπὸ τὸ ἄφθονο φῶς τοῦ φεγγαριοῦ καὶ μπρὸς στοὺς φωτεινοὺς μαιάντρος τῆς Λιμνοθάλασσας, στὸ «Καλιαντέρι», μιὰ συντροφιά συνέχιζε ἀκόμα τὴν διασκέδαση...

Μὰ ἐκεῖ ποὺ πέλαγο ἡ φωνὴ σάλευε πιά τὰ φρένα,
κι ὁ πλανταγμένος νοῦς
ποῦ πήγαινε δὲν ἤξερε, μὲ τὰ φτερά χαμένα,
σ' ἀναθυμιὲς καὶ πόθους ὠκεανούς,
καθὼς ἡ νύχτα θάμπιζε καὶ τῆς αὐγῆς ἡ χάρη
σπίθιξ' ἀντικρυνά,
ξάμωνε ὁ Μπαταριάς μὲ μιᾶς καὶ πέταε τὸ δοξάρι
μὲ τὸν στερνὸ τὸν βόγγο στὰ νερά.

«ΜΑΛΑΚΑΣΗ: Μπαταριάς»

Ἀρκετὲς φορές Μεσολογγιτόπουλα ἔδιωχναν τοὺς ὀργανοπαῖκτες καὶ τραγουδιστάς, διέλυαν τὶς συντροφιές καὶ γύριζαν στὸ πατρικὸ νὰ ἡσυχάσουν τὴν ὥρα, ποὺ ἄλλοι, κτηματίες κι ἐργατικοί, κινουσαν, χαράματα πιά, γιὰ τὶς δουλειές τους.

Ἐπῆρχαν καὶ λαϊκοὶ χαροκόποι - δὲ παραγινόταν διάκριση -, τύποι εὐθυμοί, καλόκαρδοι καὶ διασκεδαστικοί. Αὐτοὶ γίνονταν κέντρο καὶ πηγὴ εὐθυμίας στὸν λαό, ἰδίως στὰ πανηγύρια τῆς Ἁγίας - Λεούσας, τ' Ἁΐ Γιαννιοῦ καὶ περισσότερο τ' Ἁΐ Συμιοῦ.

Συντροφιές νέων καὶ καλλίφωνοι τραγουδισταὶ καὶ καλόκαρδοι ξενύχτηδες χαροκόποι ὑπάρχουν καὶ σήμερα στὸ Μεσολόγγι. Τὸ Καλιαντέρι ὅμως, ὅπου κάθεται τὴν νύχτα ὁ φτωχὸς γεροφαρᾶς καὶ κάποτε τραγουδᾷ τὸν πόνο του:

...Ἄχ! στὸν κάτω κόσμο ἀκούονται
οἱ ἀναστεναγμοί μου...

μάτια περιμένει ν' ἀκούσῃ ἓνα ἄλλο Θανάση Μπαταριά...

Τὸ πανηγύρι τ' Ἁΐ Συμιοῦ

Τὸ πανηγύρι τ' Ἁΐ Συμιοῦ γινόταν στὸ Μεσολόγγι καὶ πρὶν ἀπ' τὴν Ἱερὴ Ἐπανάσταση. Τότε, τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς, κατέβαιναν Κλέφτες στὴν κοιλάδα τοῦ Ζυγοῦ (Ἀράκυνθου), ὅπου βρίσκεται τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος, τριγυρισμένο ἀπὸ αἰωνόβια πλατάνια, κι ἀνέβαιναν σ' αὐτὴ ἀπὸ τὴν πόλη ἄντρες καὶ μερικοὶ ἱερεῖς. Σκλάβοι κι ἐλεύθεροι Ἕλληνες, ἀδελφωμένοι, παρακολουθοῦσαν λειτουργία στὸν μικρὸ ναὸ τοῦ Μοναστηριοῦ κι ἔπειτα ἄρχιζαν χορὸ καὶ διασκέδαση, ἐνῶ τὰ κλεφτόπουλα ἔφηναν τ' ἄρνια. Οἱ Τοῦρκοι παρακάτω «ἔκαναν στραβὰ μάτια». Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ξεσηκωμοῦ τὸ πανηγύρι κόπηκε. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὅμως οἱ Μεσολογγίτες τὸ ξανάρχισαν. Κι ἀπόκτησε τὸ πανηγύρι περισσότερὴ λαμπρότητα, γιὰτὶ ὁ χῶρος τοῦ Μοναστηριοῦ εἶχε συνδεθῆ πιὸ στενὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου: Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ξημερώματα τῆς 11ης Ἀπριλίου 1826 στὸν χῶρο αὐτὸ παίχτηκε ὁ πολὺ θλιβερὸς ἐπίλογος τοῦ ἡρωικοῦ τολμήματος - τῆς Ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους» ἔφτασαν ψηλὰ στὴν κοιλάδα τοῦ Ζυγοῦ, ἀντὶ νὰ βροῦν νὰ τοὺς περιμένῃ ἐκεῖ ὁ Καραϊσκάκης, ἔπεσαν σ' ἐχθρική ἐνέδρα. Ἀκολούθησε φονικὴ συμπλοκὴ καὶ χύθηκε κι ἄλλο αἷμα ἡρώων καὶ μαρτύρων. Στὸ μέρος τῆς συμπλοκῆς σήμερα φαίνεται ἀπὸ μακριὰ πελώριος σταυρός. Τὸ πανηγύρι τ' Ἁΐ Συμιοῦ, ποὺ διατηρεῖται ὡς τὰ σήμερα, εἶναι πανηγύρι λεβεντιάς. Τὸ δειλινὸ τῆς Κυριακῆς τῆς Πεντηκοστῆς ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πόλη γιὰ τὴν κοιλάδα τοῦ Ζυγοῦ συντροφιές «ἀρματωμένων φουστανελλοφόρων» καὶ συντροφιές καβαλλάρηδων, ἰδίως νέων ἀντρῶν καὶ παιδιῶν, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς γύφτους ὀργανοπαῖκτες. Ὁ λαὸς τοὺς προπέμπει πανηγυρικὰ στὴν πύλη τοῦ παλιοῦ κάστρου κι ἔξω ἀπ' αὐτή. Τὰ ὄργανα χτυποῦν:

Στὸν Ἄϊ Συμιὸ στὸν πλάτανο
 νὰ ρίξω καὶ μιὰ τουφεκιὰ
 νὰ πέσουν ὅλα τὰ κλαριά,
 Ἄϊ Συμιέ μου Πλάτανε...

Ἡ ἔξοδος τῶν Ἀρματωμένων καὶ τῶν Καβαλλάρηδων ἀπὸ τὴν πόλη ἀποτελεῖ λίγος ἀναπαράσταση τοῦ «Χαλασμοῦ» καὶ διατηρεῖ ἰσχυρὴ τὴν παράδοση. Στὸ Μοναστήρι ἀνεβαίνει καὶ πολὺς κόσμος ἀπὸ τὴν ἐπαρχία καὶ τὶς γειτονικὲς πόλεις. Τὴν Νύχτα οἱ Ἀρματωμένοι καὶ οἱ Καβαλλάρηδες, ποὺ εἶναι κυρίως πανηγυρισταί, στρώνονται κάτω ἀπὸ τὰ πλατάνια καὶ διασκεδάζουν. Τὸ πρωὶ παρακολουθοῦν λειτουργία στὸν ναό. Ἐπειτα γίνεται μιὰ ἐπιμνημόσυνη δέηση σιμὰ στὸν σταυρό. Καὶ τέλος ξαναρχίζει ἡ διασκέδαση. Τὸ δειλινὸ οἱ «κυρίως πανηγυρισταί», ἀλλὰ καὶ ἀρκετὸς κόσμος κατεβαίνουν στὴν πόλη ἀπ' τὸν δρόμο τοῦ Ἄϊ Θανασοῦ, ὅπου τοὺς περιμένει κόσμος πολὺς, ὁ Δήμαρχος, ἡ φιλαρμονική. Καὶ μπαίνουν θριαμβευτικὰ στὴν πόλη. Τὰ ντόπια ὄργανα ξεκουφαίνουν. Τὰ πέταλα τῶν ἀλόγων κροτοῦν στοὺς δρόμους. Τὸ βράδυ ἡ διασκέδαση συνεχίζεται μὲ φαγοπότι στὶς πλατεῖες. Τὴν ἄλλη μέρα οἱ «Ἀρματωμένοι» καὶ πολὺς λαὸς περνοῦν μὲ γαῖτες καὶ προιάρια - γεμίζει ἡ Λιμνοθάλασσα λευκὰ πανιά - στὸ ἱστορικὸ νησάκι τῆς Κλείσοβας, ὅπου γιορτάζει ἡ μικρούλα τοῦ ἐκκλησία. Ἔτσι τελειώνει τὸ λεβεντοπανηγύρι.

Φαίνεται ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ ντύνονταν τὴν φουστανέλλα καὶ κρατοῦσαν ἄρματα τ' «ἀρχοντόπουλα» τῆς πολιτείας, ποὺ διέθεταν ἀκριβὲς «Ἑλληνικὲς στολὲς» καὶ δικές τους ἢ συγγενικές, προγονικὲς πανοπλίες. Κι ἔτσι τὰ ταξικὰ ὄρια γίνονταν αἰσθητά. Ὅπως μᾶς θυμίζει ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἴδιος ὁ Μαλακάσης πῆγαινε ἄρματωμένος:

Καὶ καβαλλάρης πέρναγες, ξανθόμαλλο παιδάκι
 καὶ τάραζε τὸ διάβα σου τὸ σιγαλὸ σοκάκι,
 στὰ πράσινα παράθυρα καὶ πίσω ἀπ' τὰ καφάσια
 νὰ σ' ἀγναντέφουν τρέχανε τ' ἀπάρθυνα κοράσια...

(Καημοὶ Λιμνοθάλασσας)

Οἱ ψαρᾶδες τότε νοσταλγοῦσαν τὸ «λεβεντοπανηγύρι» καὶ ζήλευαν, ἀφοῦ γονεῖς καὶ παπποῦδες εἶχαν χύσει τὸ αἷμα τους στὸν Ἑσσηκωμό, καὶ ἐπιζητοῦσαν τὴν τιμὴ νὰ πάρουν μέρος σ' αὐτὸ ὡς «κυρίως πανηγυρισταί». Τὸ παράπονό τους, καὶ αὐτὸ τὸ στιχουργῆσεν ὁ ἥρωικός μας ποιητής

Δὲν εἶμαι γιὰ τὸ μακρυνό, λεβεντοπανηγύρι
 μὲ φουστανέλλα, μὲ ἄρματα, μὲ φέριμελη χρυσῆ,
 πάντα ξαρμάτωτο ψαρᾶ, γυμνὸ καραβοκύρη
 μὲ ξέρει σκόλη καὶ δουλειὰ στὸ ξερονήσι ἐκεῖ...

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ τὸ πανηγύρι τ' Ἄϊ Συμιοῦ ξανάγινε Ἑλληνικό, λαϊκὸ πανηγύρι, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση.

Ὁ Μαλακάσης, ὁ λεπτὸς ἐκεῖνος Μεσολογγίτης λυρικός, μᾶλλον τὸν ἑαυτοῦ τοῦ ἐπῆρε σὰν πρότυπο καὶ ἐπλαστούργησε τὸν θαυμάσιο ΤΑΚΗ ΠΛΟΥΜΑ.

Στὰ παιδικὰ μου χρόνια ὁ πιὸ μεγάλος
ἐξάδελφός μου μ' ἔπαιρνε μαζί,
στὰ πανηγύρια, ποὺ ἦτανε παρ' ἄλλος
πρῶτος στὴν ὁμορφιά καὶ στὴν ὀρμή.

Τί ὠραῖος! τὸν θυμοῦμαι, ἀστροβολοῦσε
καβάλλα στὸ ψαρί του, βυσσινιά
φέρμελη χρυσοκέντητη ἐφοροῦσε,
γιουρντάνια ἀπὸ Βενέτικα φλουριά.

Κι ὡς πύρωνεν ἀκόμα στὴν φευγάλα,
τρικυμισμένος κι ὅλος μὲς στὸ φῶς,
χρυσόχυτος μοῦ ἐφάνταζε καβάλλα
σὰν τὸν Ἄϊ Γιώργη, λίγο πιὸ μικρός.

ᾠ, τὸ λεβέντη τοῦ Μεσολογγιοῦ μας,
τὸν ἥλιο τῆς αὐγούλας μου ζωῆς!
Καὶ νὰ μετρῶ, καὶ νὰ ναι ὁ Τάκη - Πλούμας
τριάντα τρία χρόνια μὲς στὴ γῆς...

(Συντρίμματα)

Χαρὲς καὶ λύπες...

Στὸ Μεσολόγγι γίνονταν δημόσιοι χοροὶ καὶ διασκεδάσεις σὲ μεγάλα κέντρα καὶ
σὲ σπίτια πλούσια, ὅπως στὰ γειτονικὰ Ἐφτάνησα. Στὶς διασκεδάσεις αὐτὲς δὲν
ἐπήγαινε, τουλάχιστο μικρός, ὁ «ὑπὸ στοργικὴν προστασίαν» Παλαμᾶς. Γίνονταν
ἐπίσης ὠραῖα καρναβάλια, ποὺ διατηρήθηκαν ὡς τὰ χτές. Στὶς ἀποκριὲς οἱ
διασκεδάσεις εἶχαν πολλὴ εὐθυμία, εὐθυμία ἡμερη, πολιτισμένη. Ἦταν τὸ Μεσολόγγι
ὁμάδα λαοῦ καλόκαρδου καὶ καλαίσθητου, ἀπλᾶ κι ἐλληνικὰ μορφωμένου μὲ καύχηση
μόνον τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσίες γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Ἄλλὰ κι οἱ λύπες, ἰδίως ἀπὸ χαμοῦς ἀγαπημένων προσώπων, ὅταν
παρουσιάζονταν, πίκραιναν ἐξαιρετικὰ δικούς καὶ ξένους. Κι ὅπως περίφημοι ἦταν
στὸν τόπο οἱ τραγουδισταί, ἄλλο τόσο ξακουστὲς καὶ γλυκὰ τρυφερὲς ἦταν οἱ
μοιρολογῆστρες. Σὲ γάμους, βαφτήσια, θανάτους φτωχῶν ἔτρεχαν καὶ συνέτρεχαν
φτωχοὶ καὶ πλούσιοι. Ὅταν ὁ Χάρος χτυποῦσε νειᾶτα, τότε ὄλ' ἡ πόλη ἔκλαιγε.

Οἱ στίχοι, ὅταν οἱ πληγὲς τοῦ Χάρου μᾶς λαβώνουν,
σὲ μοιρολόγι ἀκούονται κατάμαυρα, βαριά,
μαζί ξεσχίζουν τὴν καρδιά καὶ τήνε βαλσαμώνουν
καὶ φέρνουν μὲ τὰ δάκρυα καὶ τὴν παρηγοριά.

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Οἱ σύγχρονοι τοῦ Παλαμᾶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι

Ὅταν πέθανε ὁ Σπῦρος Τρικούπης, ὁ λαμπρὸς πολιτικὸς ἡγέτης, ἱστορικὸς καὶ ποιητὴς - ἔχει γράψει ὕμνον στὴν Λιμνοθάλασσα - ὁ Παλαμᾶς ἦταν δεκατεσσάρων χρόνων. Στὸν νεαρὸ ποιητὴ εἶχε προξενήσει ἰδιαίτερη ἐντύπωση τὸ πλούσιο ρητορικὸ στοιχεῖο τῶν λόγων τοῦ Σπ. Τρικούπη, ποὺ εἶναι συγκερασμένο μὲ γνήσια ποιητικὴ χάρη, ὅπως στὸν λόγο, ποὺ ἐκεῖνος ἐξεφώνησε μέσα στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα τοῦ Μεσολογγίου, γεμάτο θλιμμένο λαὸ καὶ πολεμιστάς, κατὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Βύρωνα. Θαύμαζε ἐπίσης ὁ Παλαμᾶς τὴν ρητορικότητα τῆς βυρωνικῆς ποιήσεως - τόσο κουραστικῆς σήμερα - καὶ τῆς ποιήσεως τῶν μεγάλων Γάλλων ρωμαντικῶν, ὅπως τοῦ Λαμαρτίνου, τοῦ Οὐγκώ. Θαύμαζε ἀκόμα καὶ τὸν λίγο κραυγαλέα στόμφο τοῦ Βαλαωρίτη. Κι ἔλεγε ἀργότερα, τεχνίτης πιά αὐτὸς τοῦ στίχου καὶ ἐπὶ πλέον κριτικὸς, ὅτι ἡ ρητορεία στὸν πεζὸ λόγο ἀποτελεῖ τὸ λυρικὸ ἐκείνου στοιχεῖο.

Ἄπ' τὸν Μαλακάση ὁ Παλαμᾶς ἦταν κατὰ 11 χρόνια μεγαλύτερος. Οἱ σχέσεις τους στὸ Μεσολόγγι φαίνεται πὼς δὲν ἦταν καὶ πολὺ στενές. Ἐπειτα ἡ οἰκογένεια τοῦ Μαλακάση εἶχε καλύτερη οἰκονομικὴ κατάσταση. Οἱ σχέσεις τους ἔγιναν στενές στὴν Ἀθήνα.

Τὸν Τραυλαντώνη ὁ Παλαμᾶς τὸν περνοῦσε ὀχτῶ χρόνια. Εἶχαν σχέσεις καὶ στὸ Μεσολόγγι, ἀλλὰ ὁ Τραυλαντώνης ἔγινε ἐκπαιδευτικὸς καὶ νέος τράβηξε γιὰ τὴν μακρυνή, Ἑλληνικὴ ἄκρη, τὴν Κύπρο. Ἡ «ΕΞΑΔΕΛΦΗ», ἡ θαυμασία αὐτῆ νουβέλλα μὲ τὴν ρωμαντικὴ πνοή καὶ μὲ τὰ κλασσικὰ μέσα στὴν ἔκφραση, συγκινοῦσε τὸν Παλαμᾶ καὶ γιὰ τὸ τέλειο πλαστούργημα τῆς καὶ γιὰ τὸν χῶρο, χῶρο Μεσολογγίτικο, ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ δράση τῆς.

Μὲ τὸν Σταμάτη Δ. Βάλβη, τὸν ἐκλεκτὸ ἔπειτα Ἑλληνα νομομαθῆ, ὁ Παλαμᾶς ἦταν συμμαθητὴς καὶ φίλος. Ἡ φιλία ὅμως τῶν δύο νέων συμπατριωτῶν σχεδὸν διαλύθηκε στὴν Ἀθήνα. Γιατὶ ὁ Βάλβης, ποὺ ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὰ γράμματα, στὸ γλωσσικὸ ἀκολούθησε τὸν δρόμο τοῦ Κόντου καὶ τοῦ Μιστριώτη, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς υἱοθέτησε τὴν γνήσια, ἐθνικὴ λαλιά.

Στενοὶ φίλοι τοῦ Παλαμᾶ στὸ γυμνάσιο ἦταν πρῶτα πρῶτα ὁ Διαμαντῆς Σούστας, ὅπως ἀλλοῦ ἀναφέραμε. Μ' αὐτὸν κυρίως ἔκανε ἐκδρομὲς μὲ γαῖτα σὲ διάφορα μέρη τῆς Λιμνοθάλασσας. Στὰ 1934, γράφοντας ὁ Ποιητὴς στὸν φίλο του, Συνταξιούχο τότε Ἑλληνοδιδάσκαλο στὸ Μεσολόγγι, τοῦ θύμιζε τὶς ὡραῖες ἐκεῖνες ἐκδρομὲς. Στενοὶ φίλοι ἐπίσης τοῦ Παλαμᾶ καὶ στὸ γυμνάσιο καὶ στὸ Πανεπιστήμιο, στὴν Ἀθήνα, ἦταν καὶ δυὸ ἄλλοι νεαροὶ Μεσολογγίτες, ὁ Παπαδόπουλος κι ὁ Νίδερ. Κι οἱ τρεῖς νέοι, στὰ φοιτητικὰ τους χρόνια, ἅμα γύριζαν στὸ Μεσολόγγι, κατὰ τὶς γιορτὲς ἢ τὸ Καλοκαίρι, ἔπαιρναν στὴν συντροφιά τους τὸν Σούστα καὶ τὸν Ματραπίλια καὶ ζοῦσαν, ὅπως καὶ ἡ λοιπὴ τοῦ τόπου «χρυσὴ νεολαία». Ἐκαναν νυχτερινούς, ρωμαντικοὺς περιπάτους καὶ περνοῦσαν νύχτες σὲ ταβέρνες ἢ ἐξοχικὰ κέντρα. Καὶ κατὰ τὰ χαράματα συνήθως κατέληγαν στὴν πλατεῖα τῆς ἐπάνω ἀγορᾶς κι ἔπαιρναν καφέ στὸν μεγάλο τότε γωνιακὸ «καφενέ», παλιοῦ, καλοῦ Μεσολογγίτη, μακαρίτη τώρα.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Οἱ ἐθνικὲς καὶ κοινωνικὲς παραδόσεις τοῦ τόπου συνδέονταν, σχεδὸν ἀχώριστα, μὲ τὶς θρησκευτικὲς.

Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα στὴν πόλη τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων» ἦταν κληρικοὶ ἄξιοι γιὰ ἓνα λεπτὰ θρησκευόμενο κόσμο κι ἀκόμα ἄξιοι γιὰ δυσχερεῖς περιστάσεις καὶ μεγάλες ἠθικὲς εὐθύνες. Καὶ σήμερα στὸ Μεσολόγγι ἡ προφορικὴ παράδοση ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωσήφ τῶν Ρωγῶν, τοῦ παπα Ἀγλύκαντου καὶ ἄλλων. Καὶ κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Ποιητῆ ὑπῆρχε στὴν πόλη καλὸς κληρὸς καὶ τὸν λαὸ τὸν διέκρινε λεπτό, θρησκευτικὸ συναίσθημα. Οἱ δεσποτικὲς γιορτὲς ἀποτελοῦσαν σταθμὸ στὴν ζωὴ. Ἰδιαιτέρη συγκίνηση προξενοῦσαν στοὺς κατοίκους, πλούσιους καὶ φτωχοὺς, οἱ λαμπρὲς τελετουργίες τῆς Μεγάλης Βδομάδας καὶ τοῦ Πάσχα. Ὅλοι σχεδὸν τηροῦσαν τὴν νηστεία τῆς Μεγάλης Σαρακοστής. Καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Βαΐων, ποὺ καταλύεται ψάρι, ἡ πόλη κάπνιζε καὶ μοσχοβολοῦσε ἀπὸ κνίσσες ψηνομένων ψαρικῶν. Ὅταν γιορταζόταν ἡ μνήμη Ἀγίου ἢ Ἀγίας, ἔτρεχαν, ἰδίως γυναῖκες καὶ παιδιά, σ' ἀπόμερα Μοναστήρια κι ἐκκλησιάκια, στὶς ἐξοχές, στὰ Βουνὰ καὶ στὴ θάλασσα. ὦ! τί ἦταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα γιὰ τὸν λαὸ ἢ Μεγάλη Παρασκευή! Τρυφερὴ συγκίνηση, θρησκευτικὸ δέος πλημμύριζε τὶς ψυχές...

Σήμερα μαῦρος οὐρανὸς
σήμερα μαύρη μέρα...

Λουλούδια κι ἀρώματα στοὺς ἐπιταφίους. Θάμβος ἀπ' τὸ ὑψηλὸ δρᾶμα τῆς Σταυρώσεως καὶ Ἀποκαθηλώσεως. Στὰ σπίτια οὔτε χύτρα στὴ φωτιὰ οὔτε στρωμένο τραπέζι. Τὸ Αἰτωλικὸ ἔχει στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας ἓνα παλιό, χρυσοκέντητο ἐπιτάφιο. Κάθε ἀπόγευμα Μεγάλης Παρασκευῆς πολὺς κόσμος κινοῦσε - καὶ κινάει - γιὰ κεῖ, νὰ προσκυνήσῃ. Τὸ βράδυ ὄλονυχτία στὶς ἐκκλησίες. Ἐξω ἔκαιγαν φωτιές. Τότε στὴν φωτιὰ τοῦ Ἁΐ Σπυρίδωνα ἔρριχναν ὀλόκληρα, σάπια καΐκια. Μόλις περνοῦσαν τὰ μεσάνυχτα παιδιά, γυρνώντας στὶς σκοτεινὲς γειτονιές, φώναζαν

- ὦρα γιὰ τὴν ἐκκλησία!

Ποιητικὰ κατανοητικὴ ἢ ἀκολουθία τοῦ Ἐπιταφίου. Κι ὅλοι σχεδὸν οἱ Μεσολογγῖτες παρόντες εὐλαβικοὶ ἀκροαταί. Κι οἱ ψαράδες κι οἱ ναυτικοὶ κι οἱ ξενιτεμένοι. Στὶς δυὸ, δυόμιση, μετὰ τὰ μεσάνυχτα γινόταν ἡ ἐκφορὰ τῶν ἐπιταφίων. Θεαματικὴ, ὑπέροχη ἢ περιφορὰ τους, ποὺ τότε καὶ ἕως τὸν τελευταῖο πόλεμο ἀκόμα, ἐπιτελοῦσε κι ἓνα λεπτό, ἐθνικοθρησκευτικὸ σκοπὸ. Ἡ πομπὴ τοῦ ἐπιταφίου τῆς Μητροπόλεως - τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα - μὲ τ' ὀλάνθινο κουβούκλιο καὶ τὴν παιδικὴ χορωδία, ἀφοῦ διέσχισε τὴν μεσημβρινὴ πόλη, περνοῦσε πίσω ἀπ' τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα. Μπαλκόνια, παράθυρα, ὅλα γεμάτα εὐλαβικὸ κόσμο μὲ κεριὰ ἀναμμένα καὶ λιβανιστήρια. Ἀκούονταν ψαλμοὶ ἀργοί, καμπανίσματα. Ἄν ἔβγαινε ἐκείνη τὴν ὥρα ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα, ἡ πομπὴ του θὰ περίμενε νὰ προηγηθῇ ὁ ἐπιτάφιος τῆς Μητροπόλεως. Καὶ προχωροῦσε ἡ πομπὴ τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα, ἔστρεφε δεξιὰ καὶ περνοῦσε μπρὸς ἀπὸ τὴν Ἁγία Παρασκευή. Κόσμος, ἀναλαμπὲς τῆς φωτιᾶς, βεγγαλικὰ καὶ θρηνητικὰ καμπανίσματα. Ἐκεῖ καίονταν πολλὰ πυροτεχνήματα - χαλκούνια. Τὸ βροντερὸ τσιτσίρισμά τους σκέπαζε καὶ φιλαρμονικὲς καὶ σάλπιγγες καὶ χορωδίες. Naί, κάποτε εἶχαν τὰ χαλκούνια κάτι τὸ βάρβαρο, γι' αὐτὸ τὰ φοβόταν, ὅσο καὶ τ' ἀγαποῦσε ὁ λαός. Κι ὁμως θύμιζαν κάτι ἀπὸ σκλαβιά καὶ «Χαλασμόν».

Κι οἱ πομπές τῶν τριῶν ἐπιταφίῶν στὴ σειρά τῶρα, μὲ τὶς φιλαρμονικὲς ἐπικεφαλῆς, προχωροῦσαν ἀργὰ μὲ τοὺς σταυροὺς καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα φωτισμένα μπροστὰ ἀπὸ τὰ χαλκούνια, διέσχιζαν τὴν ἐπάνω ἀγορὰ κι ἔβγαιναν στὴν πλατεία, ἐμπρὸς ἀπ' τὸν χώρο τῶν Ἡρώων. Ἐκεῖ καίονταν τὰ περισσότερα χαλκούνια. Μύριζε μπαρούτι ἢ ἀτμόσφαιρα. Τὰ κύματα τοῦ λαμπαδοφόρου λαοῦ σιωπηλὰ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ἐπιταφίους κι ἔμπαιναν «ὄρθρου βαθέος» στὸν «Ἱερὸν Χῶρον» μὲ τὰ γέρικα δέντρα. Ἡ μεταμεσονύκτια ἐκείνη λιτάνευση τῶν ἐπιταφίῶν στὸν καθγιασμένο «Κῆπο τῶν Ἡρώων» εἶχε ἀσύλληπτο κάλλος. Κι ἀποτελοῦσε ἐτήσιο προσκύνημα καὶ μνημόσυνο πρὸς τοὺς ἥρωας καὶ μάρτυρας. Καὶ τὸ μνημόσυνο ἐκείνο τὸ ἐκτελοῦσε ὄχι τὸ Πανελλήνιο, ὅπως τὴν νύχτα τοῦ Λαζάρου, ἀλλὰ μόνο του τὸ Μεσολόγγι. Τρίλλοι ἀηδονιῶν συνώδευαν τὶς δροσερὲς φωνές τῶν παιδιῶν, ποὺ ἔψελναν:

Ἔρρανον τὸν τάφον...

καὶ τόνοι πένθιμης μουσικῆς. Καὶ ψίθυρος εὐλαβικὸς τοῦ κατεβατοῦ στὰ πλούσια φυλλώματα τῶν δέντρων. Κι οἱ ἱερεῖς κάθε πομπῆς, ἀφοῦ στέκονταν μπρὸς στὸν βωμό, ἀνέπεμπαν κατανυκτικὴ, ἐπιμνημόσυνη δέηση ὑπὲρ τῶν πεσόντων ἡρώων καὶ μαρτύρων. Καὶ τὰ λαμπαδοφόρα πλήθη ἐπανελάμβαναν μαζί του:

...Αἰωνία αὐτῶν ἡ μνήμη...

Κι οἱ πομπές, μὲ τὸ βῆμα τῶν ἐπικηδείων ἐμβατηρίων, προχωροῦσαν πρὸς τὴν δεξιὰ ἔξοδο τοῦ Κήπου.

Τὸ μνημόσυνο ἐκείνο καταργήθηκε λίγο πρὸ τοῦ τελευταίου πολέμου.

Ὡραῖο, πασχαλινὸ ἔθιμο στὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ διατηρεῖται καὶ σήμερα, εἶναι τὸ ψήσιμο τῶν ἀρνιῶν στὴ σοῦβλα. Μόνον ὅσοι πενθοῦν δὲν ψήνουν ἀρνί. Στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν, σ' ἀνοιχτοὺς χώρους, ἀκόμα καὶ σὲ δρόμους ἀνάβονται φωτιές, μπήχνονται φοῦρκες κι ἀπηθώνονται οἱ σοῦβλες μὲ τ' ἀρνιά. Συνήθως μαζεύονται ἀρκετοὶ γειτόνοι ἢ φίλοι καὶ ψήνουν μαζί τ' ἀρνιά. Γίνονται καὶ χοροί. Κι οἱ κοπέλλες περιφέρουν πιάτα μὲ μεζεδάκια καὶ ὠραῖο ἄσπρο, Μεσολογγίτικο κρασί.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Οἱ Παλαμαῖοι κι ἄλλοι Μεσολογγῖτες ἐκπαιδευτικοὶ εἶχαν καταστήσει στὸν σκλάβο ἀκόμα λαὸ τοῦ Μεσολογγίου τόσο συνειδητὴ τὴν ἀνάγκη τῆς Παιδείας, ὥστε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ, ποὺ τὴν κατέχει ἡ οἰκογένεια Εὐστ. Παλαμᾶ, ἓνας Παλαμᾶς ἀκολούθησε τὸ 1825, κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς β' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, γυναικόπαιδα, ποὺ στάλθηκαν στὸν Κάλαμο, τὸ μικρὸ νησί ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία, ἀγγλοκρατούμενο τότε, γιὰ νὰ μαθαίνῃ τὰ παιδιὰ γράμματα - τὸ ζήτησαν οἱ γονεῖς τῶν παιδιῶν -, ἂν καὶ στὸ ἄγονο νησάκι καλὰ καλὰ δὲ θὰ εἶχαν οὔτε ψωμί.

Τώρα μετὰ τὴν πολυπόθητη ἀπελευθέρωση κι ἐνῶ ἀκόμα γύριζαν στὸν ρημασμένο τόπο Μεσολογγῖτες ξενιτεμένοι, ξαγορασμένοι ἄλλοι ἀπὸ σκλαβοπάζαρα, φτωχοὶ καὶ κακοπαθημένοι, μικροὶ μεγάλοι, ἄρχισε, μ' ἐπικεφαλῆς πάλι τοὺς Παλαμαῖους, ἡ κίνηση γιὰ τὸ ἀνοιγμα σχολείων καὶ δημιουργία Παιδείας. Τώρα πιά ὑπῆρχε Κράτος Ἑλληνικό, κι αὐτὸ βοήθησε, ὅπως ἀλλοῦ εἶπαμε, σχεδὸν ἀμέσως. Καὶ μπῆκαν στέρρες οἱ βάσεις γιὰ τὴν μόρφωση τῆς νέας, ἐλεύθερης αὐτῆς γενεᾶς.

Ὅταν πιά ἔληξε ὁ φοβερός πόλεμος καὶ ξανάσαναν οἱ ψυχές κι ἄρχισε ν' ἀνασυγκροτεῖται ἡ κοινωμία τοῦ Μεσολογγίου, ἔλαμψαν πάλι τὰ δῶρα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας, οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος, τῆς τέχνης, τῆς λεπτῆς ζωῆς. Ἐρχόταν καὶ πρὶν στὸ Μεσολόγγι λίγη ἢ πολλὴ ἀπὸ τὴν Ζάκυθο ἢ εὐωδία καὶ τῶν πνευματικῶν λουλουδιῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὅμως καὶ τὴν πύκνωση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὰ Ἐφτάνησα, οἱ εὐωδιές ἔγιναν πολλές. Κι οἱ νησιῶτες ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι ἀντλοῦσαν θέματα ἀπ' τὰ γεγονότα τοῦ 1821 καὶ μάλιστα ἀπ' τὰ γεγονότα τοῦ ἀγῶνα τῆς «Ἱερᾶς Πόλεως».

Στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ ἡ Μεσολογγίτικη Κοινωνία βρισκόταν σὲ «πλήρη πνευματικὴν ἄνοδον». Καλλιεργημένοι ἄνθρωποι, συγκροτῶντας ἀκόμα καὶ φιλολογικοὺς συλλόγους, πρόβαλλαν τὸ Μεσολόγγι πάλι ὡς ἀξιόλογη, πνευματικὴ ἐστία. Κι ὁ λαός, κι αὐτὸς μετεῖχε στὴν κίνηση. Τὰ ὠραῖα καλοκαιρινὰ βράδια παιδιὰ καὶ κορίτσια τραγουδοῦσαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων:

Ποιὰ εἶναι κείνη, ποὺ κατεβαίνει
στὰ ὀλόλευκα ντυμένη
ὄχ τὸ βουνό...

στίχους, τίνος ἄλλου; τοῦ Σολωμοῦ. Κι ἄκουγε κανεὶς ν' ἀπαγγέλλουν, ὄχι σπάνια, τὴν «Φαρμακωμένη». Ἐρασιτέχνες μουσικοὶ σκόρπιζαν, κατὰ τὶς φεγγαρόλουστες νύχτες, μὲ πνευστὰ ὄργανα, γλυκειές μελωδίες ἀπὸ μελοδράματα, ἰδίως ἰταλικά. Τὸ νέο, τὸ ὠραῖο κι ἐκλεκτὸ συγκινοῦσε, ἄς ἦταν καὶ ξένο, χωρὶς νὰ μειώνεται τὸ Ἑλληνικό.

Ὁ παιδικὸς φίλος τοῦ Παλαμᾶ, ὁ Διαμαντῆς Σούστας, μᾶς ἔλεγε ὅτι ὄμιλοι ἀπὸ νέους ἔπαιζαν θεατρικὰ ἔργα Ἰσπανῶν καὶ Γάλλων συγγραφέων σοβαρά. Κι οἱ ἀκροαταὶ τὰ ἐνοοῦσαν καὶ τὰ ἐπιζητοῦσαν κι ἔκριναν τὶς ὑποθέσεις τους μ' εὐχέρεια. Στὶς παραστάσεις ἔπαιρνε μέρος κι ὁ ἴδιος ὁ Σούστας. Καὶ σκοπὸς τῶν παραστάσεων - δὲν ἔφταναν τότε στὶς ἐπαρχίες θίασοι ἐπαγγελματιῶν ἠθοποιῶν - ἦταν πρῶτα καὶ κύρια ἡ ψυχαγωγία τοῦ κόσμου. Ἐπειτα ἡ συγκέντρωση χρημάτων γιὰ τὴν ὑποβοήθηση ἄλλων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων ἢ γιὰ τὴν πραγματοποίηση φιλανθρωπικῶν σκοπῶν. Ἴσως σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἔπαιρνε μέρος κι ὁ ἔφηβος Κωστῆς Παλαμᾶς.

Ὁ πρῶτος γυιὸς τοῦ Δημήτρη Παλαμᾶ, ὁ Παναγιώτης, ποὺ πέθανε πολὺ νέος - ἦταν μεγαλύτερος ἀπ' τὸν Ποιητῆ - διάβαζε πολλὰ βιβλία καὶ μάλιστα τῶν γάλλων ρωμαντικῶν. Ἀναφέρει ὁ Παλαμᾶς ὅτι εἶδε κάποτε στὰ χέρια τοῦ ἐξαδέρφου του τοὺς «Ἀθλίους» τοῦ Οὐγκώ, μεταφρασμένους ἀπ' τὸν Σκυλίτση σὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα, ἀλλὰ μὲ διαλόγους σ' ἀπλῆ γλῶσσα. Καὶ τὸ βιβλίο ἐκεῖνο τοῦ ἔκαμε ζωηρὴ ἐντύπωση. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ - πέρα ἀπ' τὰ 1870 - τὸ μεγάλο κίνημα τοῦ Ρωμαντισμοῦ στὴν Γαλλία, ποὺ τὸ εἶχαν ἐκπροσωπήσει ἕνας Λαμαρτίνος, ἕνας Βίκτωρ Οὐγκώ καὶ τόσοι ἄλλοι ἐκλεκτοὶ ποιηταὶ, συγγραφεῖς, καλλιτέχνες, διανοούμενοι, ἐπιστήμονες, εἶχε πιά σβηστῆ. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως, ὅπου ἡ λάμψη τοῦ Ρωμαντισμοῦ εἶχεν ἀπλωθῆ ἀργά, τὰ ἔργα τῶν μεγάλων ὀπαδῶν του διαβάζονταν πολὺ. Ἄλλωστε οἱ Ἕλληνες εὕρισκαν σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔργα πολὺ λίγο τὸν ἑαυτὸ τους, δηλαδὴ τὴν λεπτὴ μελαγχολία, τὴν ζωηρὴ φαντασία, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν φύση καὶ πρὸ παντὸς τὴν λαχτάρα πρὸς τὴν ἐλευθερία, τὴν ὁρμὴ πρὸς τὴν θυσία, τὸν ὠραῖο ἄλτρουισμό... Στὶς «Meditations Poétiques» ὁ Λαμαρτίνος, συνεχίζοντας τὸ ἔπος τοῦ Βύρωνα «Τσάιλντ Χάρολντ», ὁδηγεῖ τὸν ἥρωα, ὡς περαστικὸ, στὴν μεσημβρινὴ Αἰτωλία - ἴσως ὑπονοεῖ τὸν Βύρωνα -, ὅπου τὸν φιλοξενεῖ ὁ ἡγούμενος ἐνὸς Μοναστηριοῦ ἐπάνω στὸν Ἀράκυνθο. Ὁ Βαλαωρίτης εἶχε

κάμει ἐξαισία, δημιουργικὴ μετάφραση τῆς «Λίμνης» τοῦ Λαμαρτίνου. Ἐνθουσιαζόταν ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς διαβάζοντας γλαφυροὺς στίχους τοῦ Βερανζέρου καὶ τοῦ Οὐγκώ, ποὺ ὑμνοῦσαν τοὺς ἀγωνιζομένους Ἑλληνας τοῦ 1821. Κι ἔμεινε κατάπληκτος ὅταν τοῦ μίλησαν πρώτη φορὰ γιὰ τὸ β' μέρος τοῦ Φάουστ, τοῦ Γκαίτε, τοῦ ὁποίου ὁ ἥρωας περνᾷ ἐπάνω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ὑψίστης θυσίας, ἀπ' τὸ Μεσολόγγι.

Πολὺ περίεργη ὑπῆρξε ἡ μίμηση τοῦ Ρωμαντισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ πῶς συμβιβάζεται ὁ Ρωμαντισμὸς, ποὺ περιεχόμενο εἶχε ὅ,τι ἀνῆκε στὸν Λαό, στὸ Ἔθνος, στὴν παράδοση, στὶς ὑπερβολικὰ ζωηρὲς συναισθηματικὲς ἐκδηλώσεις, μὲ τὰ δημιουργήματα τῶν ἀνθρώπων τῆς λογίας παραδόσεως, ποὺ τὰ ἐμφάνιζαν ὄχι στὴν γλῶσσα τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821 - τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ -, τὸν φορέα τῶν γνησίων συναισθημάτων καὶ τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, ἀλλὰ στὴν ἀρχαιοπρεπῆ, αὐστηρὴ καθαρεύουσα, ὑλικὸ γλωσσικὸ ξαναζεσταμένο; Ἐνοιωσε τότε ὁ λαὸς μας κάτι ἀπὸ τὸν Ρωμαντισμὸ μ' ἓνα Σολωμό, μ' ἓνα Βαλαωρίτη. Ὅμιλεῖ ὁ Ζαλοκώστας γιὰ τὴν νύχτα τοῦ Χαλασμοῦ:

Μυστηριώδεις σείονται τῶν Πλαταιῶν οἱ τάφοι
κι ἐνῶ ἡ πεπρωμένη νῦξ ταράσσεται ἀγρία
ἡ Δόξα πλέκει στέφανον καὶ ἡ Ἐλευθερία
τὸ Μεσολόγγι γράφει...

Ἄλλὰ ὁ ραψωδὸς τοῦ δρόμου τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὸ Μεσολόγγι, τραγουδῶντας τὸ βράδυ τοῦ Λαζάρου τὸ γεγονός τοῦ «Χαλασμοῦ» μ' αὐτοσχέδιους καὶ χωρὶς καμμιὰ τέχνη στίχους του, μετέδιδε στὶς ψυχὲς τῶν ἀκροατῶν τὰ συναισθήματά του, συνεχλόνιζε...

Ἀπὸ τοὺς καθαρολόγους ρωμαντικούς ὁ Παλαμᾶς, ὅπως ξέρομε, εἶχε συμπαθήσει τὸν Ἀχιλλεῖα Παράσχο, ποὺ ἐξέκλινε πρὸς τὴν γλῶσσα τοῦ λαοῦ, πρὸς τὴν φυσικὴ ἔκφραση, πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ εἶχε πιά διαμορφωθῆ ὁ «Κῆπος τῶν Ἡρώων» καὶ στὰ μνημεῖα του, στὸν «Τύμβον», στὸν «Τάφον» τοῦ Μπότσαρη καὶ ἀργότερα στὸ ἄγαλμα τοῦ Βύρωνα, χάραξαν ἐπιγραφές, ποὺ τὶς συνέθεσε ὁ τότε καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Δ. Σεμιτέλος σὲ γλῶσσα ὁμηρικὴ καὶ ποὺ καλὰ καλὰ οὔτε οἱ λόγιοι δὲ τὶς καταλαβαίνουν, ὄχι ὁ λαός. Ὁ Παλαμᾶς τὶς θαύμαζε. Ἐπάνω στὸν Τύμβο μὲ τὶς χρονολογίες τῶν πολιορκιῶν, ἡ ἐπιγραφὴ λέγει:

ΗΝΙ ΛΕΩΝΙΔΑΙ ΠΟΛΥΠΛΗΘΕΙΣ ΕΝΘΑ ΚΕΟΝΤΑΙ
ΕΙΝΕΚ· ΕΛΕΥΘΕΡΙΗΣ ΙΦΙ ΜΑΧΕΣΑΜΕΝΟΙ

(Νὰ (πολλοὶ) Λεωνίδαί βρίσκονται σ' αὐτὸ τὸ μέρος (θαμμένοι), ἀφοῦ ἀγωνίστηκαν γενναῖα γιὰ τὴν ἐλευθερία).

Ἡ ἐπιγραφὴ ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ Μπότσαρη λέγει:

ΜΑΡΚΟΥ ΒΟΣΑΡΕΩΣ ΑΓΝΟΥ ΜΗΣΤΩΡΟΣ ΑΪΤΗΣ
ΗΓΗΤΟΡΟΣ ΨΥΧΗΝ ΔΗ ΕΡΑΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΠΡΟ
ΣΩΜΑΤΟΣ ΟΙ ΕΚΔΥΣΑΜΕΝΟΥ ΤΟΔΕ ΣΗΜΑ ΤΕΤΥΚΤΑΙ.
ΕΛΛΑΣ ΤΟΥΣ ΑΓΑΘΟΥΣ ΟΥ ΦΗΣΙ ΠΟΤ' ΕΙΝΑΙ ΘΝΗΤΟΥΣ

(Γιὰ τὸν Μᾶρκον Μπότσαρη τὸν ἔμπειρο ἀρχηγὸ (καὶ) πολέμαρχον, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔβγαλε ἀπ' τὸ σῶμα του τὴν ψυχὴ ὑπὲρ τῆς ἀγαπητῆς Πατρίδας, αὐτὸ ἐδῶ τὸ μνημεῖο ἔχει κατασκευαστῆ. Ἡ Ἑλλάδα δὲν παραδέχεται ὅτι οἱ γενναῖοι εἶναι θνητοί).

Ἡ ἐπιγραφή ἐπάνω στὸ βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Βύρωνα λέγει:

ΒΡΕΤΤΑΝΙΗΣ ΟΜΟΤΙΜΟΝ ΑΘΡΕΙ ΣΤΑΣ ΞΕΙΝΕ ΒΥΡΩΝΑ
ΟΝ ΠΕΡΙ ΚΗΡΙ ΦΙΛΕΥΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΗΣ ΘΥΓΑΤΡΕΣ
ΤΩΝ Δ' ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ ΜΝΗΣΤΙΝ ΣΩΙΖΟΝΤΕΣ ΑΓΗΡΩ
ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΣΤΗΣΑΝ ΛΑΪΝΟΝ ΕΞ ΕΡΑΝΟΥ
ΕΥΤΕ ΓΑΡ ΕΛΛΑΣ ΕΤΕΙΡΕΤ ΕΛΕΥΘΕΡΙΗΣ ΕΝ ΑΕΘΛΩ
ΗΛΥΘΕ ΘΑΛΠΩΡΗ ΧΑΡΜΑ ΤΕ ΜΑΡΝΑΜΕΝΟΙΣ

(Τὸν Βρεττανὸν εὐπατρίδην, τὸν Βύρωνα, στάσου, ξένε καὶ παρατήρει, αὐτὸν ποὺ ἀγαποῦσαν οἱ θυγατέρες τῆς Μνημοσύνης πάρα πολύ. Οἱ Ἕλληνες, ἐπειδὴ διατηροῦν αἰώνια τὴν ἀνάμνηση τῶν εὐεργεσιῶν του, ἔστησαν ἀπὸ ἔρανο ἀγαλμα μαρμάρينو. Γιατὶ (αὐτὸς) ὅταν ἡ Ἑλλάδα βασανιζόταν στὸν σκληρὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἤρθε στοὺς μαχομένους Ἕλληνας σὰν παρηγοριὰ καὶ πηγὴ χαρᾶς).

Ἐπάνω στὸ μνημα τοῦ Μπότσαρη φάνταζε τότε μικρὸ, γλυπτὸ ἀριστούργημα, ποὺ παρίστανε μιὰ μικρὴ κόρη - τὴν Ἑλλάδα - μ' ἐξάισιο σῶμα, πού, σκυμμένη ἐπάνω σὲ μιὰ μαρμάρινη πλάκα, ἔγραφε μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τὸ ὄνομα τοῦ Μπότσαρη. Ἦταν τὸ περίφημο ἔργο τοῦ γάλλου, ρωμαντικοῦ γλύπτου David D' Angers. Τὸ ἔργο αὐτὸ σήμερα βρίσκεται στὸ ἐθνολογικὸ Μουσεῖο, στὴν Ἀθήνα, καὶ ἐπάνω στὸ μνημα τοῦ Μπότσαρη, στὸ Μεσολόγγι, ἔχει τεθῆ πιστὸ, μαρμάρينو ἀντίγραφο του. ὦ! τί ἐντύπωση προξενοῦσε στὸν μικρὸ Παλαμᾶ τ' ἀριστούργημα ἐκεῖνο τῆς ρωμαντικῆς τέχνης.

Ἀπὸ τὰ ἐννιά του χρόνια ὁ Ποιητῆς - ὅπως γράφει ὁ ἴδιος - ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνη συναισθήματα καὶ στοχασμοὺς μὲ στίχους. Οἱ δικοὶ του τὸν ἐνεθάρρυναν καὶ τὸν ὑποβοηθοῦσαν. Ὁ νεαρὸς ἀνακατευτόταν ἀκόμα καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ κίνηση τοῦ τόπου. Δυὸ ἐκλεκτοὶ πολιτικοὶ ἄντρες τῆς ἐποχῆς, ὁ Χαρ. Τρικούπης καὶ ὁ Ἐπαμ. Δεληγιώργης, διεκδικοῦσαν θέση βουλευτοῦ στὸ Μεσολόγγι. Αὐτὸς συμπαθοῦσε τὸν Τρικούπη, τὸν ἔπειτα πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν ἀγάπη του πρὸς αὐτὸν τὴν φανέρωνε καὶ μὲ στίχους.

Ὁ Παλαμᾶς δὲν ἐπῆρε, δὲν ἀποθησαύρισε τόσο γλωσσοπαραστατικὸ ὕλικὸ στὰ σχολεῖα, ὅπου φοίτησε χρόνια, ὅσο στὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον, ποὺ ἀναπτύχθηκε. Πρόσεχε τὶς διηγήσεις ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Πρόσεχε τὰ Δημοτικὰ καὶ λαϊκὰ τραγούδια καὶ ἀποτύπωνε λέξεις διαλεχτὲς καὶ ἐκφραστικὲς ἀπ' τὴν γνήσια, ἐθνικὴ γλῶσσα. Καὶ ὅμως γιὰ κάμποσο καιρὸ καὶ ὡς φοιτητῆς ἀκόμα στὴν Ἀθήνα καὶ αὐτὲς τὶς ἐπιστολὲς του τὶς ἔγραφε μὲ «καθαρεῦον» γλωσσικὸν ὕλικόν. Τὸν ἐπηρέαζαν πολὺ οἱ «καθαρολόγοι» ποιηταὶ καὶ λόγιοι καὶ ἡ ἐπίσημη γλῶσσα του Κράτους καὶ τῶν Ἀνωτάτων Πνευματικῶν Ἰδρυμάτων.

Καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ σήμερα ἀκόμα στὸ Μεσολόγγι, στὴν Δυτικὴ Ρούμελη καὶ στὴν Ἠπειρο μιλιόταν καὶ μιλιέται ἡ πιὸ γνήσια Δημοτικὴ γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῶν Δημοτικῶν τραγουδιῶν. Χρησιμοποιοῦσαν τότε ἀκόμα ἐκεῖ ἀντὶ γιὰ τὴν λέξη ΕΛΛΗΝΑΣ τὴν λέξη ΓΡΑΙΚΟΣ, λέξη περοελληνικὴ, ἴσως πελασγικὴ, ποὺ ἔμεινε στὴν Δημοτικὴ γλῶσσα καὶ μένει αὐτούσια καὶ ποὺ τὴν ἀναφέρει ρητὰ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ «Μετεωρολογικά» του ὡς λέξη τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Καὶ εἶχε ἡ τότε Δημοτικὴ τῆς Ρούμελης ἄπειρα ὅσα αὐτούσια λεκτικά, ἀρχαῖα στοιχεῖα «βούλομαι», «δοκῶ» κ. ἄ. Στὴν Λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγίου οἱ ψαράδες χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερα ὄχι ἀπὸ καμμιά «λογίαν ἐπίδρασιν», ἀλλὰ φυσικὰ καὶ κατὰ παράδοση λέξεις ἀρχαιοπρεπεῖς,

ὅπως: Ἀλιεία - ἀλιειά. Ἀλιεύω, μὲ τὴν ἔννοϊαν φαρεύω μέσα σὲ πήρα. Πήρα - σάκκος ἰχθυοτροφικοῦ φράγματος. Κάμαξ - καμάκι. Στάλιξ - σταλίκι (Κοντάρι, ποὺ σπρώχνουν καὶ φεύγει ἢ γαίτα). Πάπυρος - παπύρι κ. ἄ. Ἐπειτα εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν ψαριῶν.

Ἐπηρέαζε τὸν Παλαμαῆ πολὺ ἡ τάση τῶν καθαρολόγων, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση ἐκείνη ὀλοένα ἐξασθενοῦσε ἀπὸ τὴν λαλιὰ τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου του, ἀπὸ τὶς «δημιουργίες» τῆς Ἑφτανησιακῆς Σχολῆς. Προχωροῦσε σιγὰ σιγὰ ὁ νέος ποιητῆς μὲ τὸ βιβλίο στὸ χέρι, μὲ τὶς παραδόσεις τοῦ τόπου ἔναυλες, προχωροῦσε νὰ βρῆ τὸν δρόμο του ἢ μᾶλλον ν' ἀνοίξῃ δρόμο στὸ πνευματικὸ τέλμα τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἶπε κορυφαῖος μας τῶν Γραμμάτων.

Η ΦΥΣΙΚΗ ΟΜΟΡΦΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

Ἀγαποῦσε τὴν φύση ὁ Παλαμαῆς μικρός; Ἐκανε περιπάτους, ἐκδρομὲς στὴ θάλασσα, στὶς ἐξοχὲς τοῦ τόπου του; Ἐκανε ταξίδια; Ὅσοι γνώρισαν τὸν Παλαμαῆ παιδι καὶ ἔφηβο καὶ πρῶτα πρῶτα ὁ μακαρίτης ὁ Σούστας, ἐβεβαίωσαν ὅτι ὁ Ποιητῆς ὑπεραγαποῦσε τὴν φύση καὶ ἐπιζητοῦσε τὶς ἐκδρομὲς καὶ τὰ ταξίδια. Καὶ γενικὰ κινιόταν εὐκόλα, ἐνῶ ἀργότερα, ἄντρα καὶ δημιουργὸ φτασμένο, τὸν κατηγοροῦσαν ὡς «ἀταξίδευτο». Τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὰ παιδιὰ στὸ Μεσολόγγι καὶ ἰδίως οἱ μαθηταί, ἐκτελοῦσαν συχνὰ ἐκδρομὲς στὴν θάλασσα, στὰ γύρω βουνά, στὸν κάμπο τοῦ τόπου, προπαντὸς τὴν ἀνοιξή καὶ τὸ καλοκαίρι.

Ὁ γυιὸς τοῦ Ποιητῆ, ὁ μακαρίτης ὁ Λέαντρος Παλαμαῆς, ἔμοιασε σ' αὐτὸ τοῦ πατέρα του. Στενός μας φίλος μολογοῦσε ὅτι, ὅταν στὰ 1916 πῆγε στὸ Μεσολόγγι ὁ Λέαντρος, ὡς δόκιμος ὑπάλληλος τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, δοκίμασε, ὅπως τοῦ ἔλεγε, εὐχάριστη ἐκπληξή ἀπὸ τὴν φύση τοῦ Μεσολογγίου. Κάποτε τὸν παρακάλεσε νὰ τὸν ὀδηγήσῃ ψηλὰ στὴν κορυφή τοῦ Ζυγοῦ. Τὸν ὠδήγησε, καὶ ὁ νέος, ἅμα βρέθηκε σιμὰ στὴν κορυφή, ὅπου αἰωνόβιες βαλανιδιὲς δένονται μεταξύ τους μὲ κρόσσια ἀπὸ κισσοῦς, σκιάζοντας σ' ἔκταση τὸν χῶρο καὶ ὅπου βροντοῦν, χωρὶς νὰ φαίνωνται, τὰ νερὰ τῶν πηγῶν καὶ ἀκούονται σφυρίγματα κοτσυφιῶν καὶ κυπριὰ γιδιῶν, ἄφησε ξεφωνητὰ ἀπὸ χαρά. Ὅταν τέλος πάτησε τὴν κορυφή καὶ ἀντίκρουσε κάτω βορεινὰ τὰ χωριὰ τῆς Μακρυνείας, μέσα σὲ δάση, βοσκὲς καὶ γόνιμα χωράφια, καὶ πέρα ἀστραφτερῆ τὴν γαλάζια λίμνη Τριχωνίδα καὶ μεσημβρινὰ τὸν κάμπο τοῦ Μεσολογγίου, τὴν πολιτεία, τὴν γύρω Λιμνοθάλασσα, τὰ δυὸ ποτάμια δεξιὰ καὶ ἀριστερά, τὴν Γύρα στὶς ἐκβολὲς τοῦ Φεῖδαρη, τὸν Ἄραξο, τὸν Πατραϊκὸ καὶ τὸ πανόραμα τῆς Πάτρας ἀριστερὰ στὸ βάθος - ὑπῆρχε ὀρατότητα ἐκεῖνο τὸ πρωὶ - ἔμεινε μ' ἀνοιχτὸ στόμα. Καὶ ἔλεγε ἔπειτα ὅτι, ἀφοῦ γνώρισε τὶς ὀμορφιὲς τοῦ τόπου, ἔνοιωθε πιὸ καλὰ τὸ ἔργο τοῦ Πατέρα του.

Ἀγαποῦσε λοιπὸν ὁ Παλαμαῆς τὴν φύση, τὶς ἐκδρομὲς καὶ τὰ ταξίδια. Μάλιστα αὐτὸς καὶ ὁ ξάδερφός του ὁ Παναγιώτης ὄνειροπολοῦσαν ἓνα μακρυνὸ ταξίδι στὴν Εὐρώπη, στὴν Γαλλία...

Ἀγαποῦσε ὁ Ποιητὴς ἰδιαίτερα τὸν τόπο του. Κι ἡ ὁμορφιὰ τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου αὐτοῦ εἶχε ἀδερφωθῆ στὴν ψυχὴ του μὲ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ὀλόγυρα φύσεως στεριᾶς καὶ θάλασσας. Ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, ποὺ στὴν Αἰτωλία ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸν μεγάλο, Αἰτωλικό, μυθολογικό κύκλο.

Ἡ ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑ

Ἡ Λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγίου μὲ τὴν φωτεινὴ της διαύγεια, μὲ τὸ χάδι τῶν δροσερῶν μαϊστραλιῶν της καὶ τὸ σχεδὸν αἰώνιο χαμόγελο τῆς ἡρεμίας καὶ γαλήνης της ἀποτελεῖ τὸ πιὸ ἐκλεκτὸ στοιχεῖο τῆς ὁμορφιάς τοῦ Μεσολογγίτικου χώρου. Ἡ Λιμνοθάλασσα, αὐτὴ γοῆτεψε τὸν μικρὸ Παλαμᾶ.

Οἱ ὁμορφιές τῆς Λιμνοθάλασσας δὲν φαίνονται μονομιᾶς, ὅπως οἱ ὁμορφιές μιᾶς ἐξοχῆς. Τὶς ὁμορφιές τὶς ἀνακαλύπτει κανεὶς μιὰ μιὰ κάθε μέρα καὶ ὥρα καὶ ἐποχὴ. Πρῶτα πρῶτα ἐκπλήττει καὶ γοητεύει, ἀνοιξιᾶτικο μάλιστα πρωί, τὸ ἀφθονο, τὸ γλυκὰ ἀστραφτερὸ φῶς τῆς Λίμνης ἐπάνω στὴν βαθυγάλαζη, συνήθως ἀκύμαντη ἐπιφάνεια. Οἱ Ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν τὴν θάλασσα ΚΥΝΙΑ. Ἐκλεκτὸς φίλος, ἔμπειρος ἐρασιτέχνης φωτογράφος, μᾶς ἔλεγε πῶς μὲ τὸ φωτόμετρο τῆς νέας φωτογραφικῆς του μηχανῆς ἀνεκάλυψε ὅτι ἡ Λιμνοθάλασσα ἔχει δυὸ βαθμοὺς φωτὸς στὴν κλίμακα περισσοτέρους ἀπὸ ἄλλα Ἑλληνικὰ μέρη, ἀκόμα κι ἀπ' τὴν Ἀττικὴ.

Ὅποιος πάρη γιὰ πρώτη φορὰ τὸν δρόμο, πού, βγαίνοντας ἀπ' τὴν πόλη, διασχίζει τὴν Λίμνη καὶ φθάνει στὸ νησάκι τῆς Τουρλίδας, στὴν ἄκρη τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου - τὸν δρόμο τῆς Τουρλίδας - ὅλο ἀπορεῖ, ξαφνιάζεται καὶ χαμογελᾷ ἱκανοποιημένος. Στὴν γαλάζια Λίμνη, ἐδῶ γλιστροῦν γαῖτες μὲ μιὰ φτερούγα λευκὸ πανί. Ἐκεῖ, ἐπάνω σὲ πάλους, χωμένους στὰ νερά, φαντάζουν ψαροκάλυβα - οἱ πελάδες - ἕνα ἐπάνω κι ἄλλο μέσα στὸ βυθό. Παρέκει, σιμὰ στὰ γυροβολίδια τῶν ἰβαριῶν - ἰχθυοτροφείων, οἱ ἀχόρταγοι γλάροι, παραμονεύοντες τὰ ψάρια, ἐκτελοῦν ψηλὰ χαριτωμένες ἀκροβασίες, ἀφήνοντας στριγγλιές. Κι οἱ κέφαλοι, σὰν νὰ κοροϊδεύουν τὰ καμώματά τους, τινάζονται ψηλὰ καὶ ξαναπέφτουν στὰ νερά μὲ παφλασμό. Ἀκόμα παρέκει τὸ φαρόπουλο, ποὺ «ἀλιεύει» στὶς πῆρες, τραγουδάει:

Γαλάζια πέτρα τοῦ γιालοῦ
θὰ βάλω προσκεφάλι,
ὅσα τραβάει τὸ κορμὶ
τὰ φταίει τὸ κεφάλι.

Ἄντηχοῦν φωνές ψαράδων ἐδῶ κι ἐκεῖ. Καὶ γίνεται αἰσθητὴ περισσὴ δροσιὰ καὶ μυρωδιὰ ἀρμύρας.

Προχωρεῖ ὁ περιπατητὴς, ἐνῶ μπροστά του ὁ ὀρίζοντας γίνεται ἀπέραντος. Στὸ βάθος δεξιὰ κι ἀριστερὰ σχέδια χαμηλῶν νησιῶν. Καὶ πιὸ πέρα ἀκόμα, στὸν Πατραϊκὸ καὶ στὸ Ἴονιο, ὅπου διακρίνεται τὸ βουνὸ τῆς Ζακύνθου, φαίνονται καπνοὶ καραβιῶν.

Προχωρεῖ ὀλοένα. Καὶ κοιτάζει ἐκστατικὸς παντοῦ. Τὰ βήματά του βροντοῦν στὶς γέφυρες. Ἐρασιτέχνες ψαράδες μαζί καὶ φυσιολάτρες ἀνασηκώνονται ἀπ' τὰ θωράκια κάθε γέφυρας καὶ χαιρετοῦν. Χάμου, σιμὰ τους, ἐπάνω σὲ βρεγμένα, χλωρὰ φύκια, ἀστράφτουν, σχεδὸν ζωντανές, κλεισοβίτικες μαρίδες (τσιποῦρες).

Πρὸ χρόνων, ἓνας περιπατητῆς ξένος, μόλις ἀντίκρουσε ἓνα νησάκι - θαλασσογραφία σπάνια - κι ἄκουσε πὼς ἦταν ἡ Κλείσοβα, ἔμεινε κατάπληκτος. Ἔπειτα, γυρίζοντας πρὸς τὸν Μεσολογγίτη συνοδό του:

- Αὐτὸ τ' ἀνίσχυρο νησάκι, ρώτησε, αὐτὸ τὸ σπάνιο θαλασσινὸ τοπίο, αὐτὸ βάσταξε τὴν ὀρμή, τί λέγω, τὴν λύσσα τῶν μαύρων πολεμιστῶν τοῦ Μπραΐμη;

- Αὐτό! εἶπε ἡσυχα ὁ Μεσολογγίτης. Κι ἦταν τόσοι οἱ μαῦροι πολεμισταί, πὸς τὰ μονόξυλά τους εἶχαν σκεπάσει ὅλη ἐκείνη τὴν δυσμικὴ ἔκταση τῆς Λίμνης.

Καὶ πρόσθεσε:

- Τὸ ἴδιο σχεδὸν κακὸ ἔγινε καὶ σ' ἄλλα νησάκια. Νά, πέρα κεῖ δυτικὰ στὸ θρυλικὸ Βασιλάδι, στὸν Ντολμᾶ... Βάφηκαν κι ἐκεῖ τὰ νερὰ κόκκινα καὶ σκεπάστηκαν ἀπὸ ἀμέτρητα ἀράπικα κουφάρια...

- Καταλαβαίνω, εἶπε ὁ ξένος. Πολεμοῦσαν ἄντρες διαλεχτοί, σωστὰ θεριά...

- Καὶ ξέρεις, συνέχισε ὁ Μεσολογγίτης, γίνηκε καὶ τοῦτο: Μπρὸς στὸ ταπεινὸ νησάκι τῆς Κλείσοβας, σ' ἐκεῖνο κεῖ τὸ μέρος, πολέμησε καὶ σκοτώθηκε ὁ ἀράπης ἀρχηγός, ὁ Χουσεῖν, ἓνας ἀπ' τοὺς ἀνώτερους Ἀξιωματικοὺς τῶν Ἀραπάδων, ὁ δήμιος τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κάσσου...

Ὁ Ποιητῆς, πὸς λάτρευε τὴν Λιμνοθάλασσα, γύρισε, μικρὸς ἀκόμα μὲ συγγενεῖς ἢ φίλους, ὅλα τὰ μέρη της. Πάτησε φυσικὰ πρῶτα στὴν Κλείσοβα. Γιατὶ καὶ πιὸ σιμὰ στὴν πόλη εἶναι τὸ νησάκι της κι ἡ φήμη γι' αὐτὴ πιὸ μεγάλη. Καὶ φαίνεται ὅτι κάποτε πῆγε ἐκεῖ μὲ τὸ προιᾶρι τοῦ γερο Καζῆ, τοῦ προιαρτζῆ τοῦ Βύρωνα. Πάτησε ὁ Ποιητῆς ἔπειτα τὸ ρημασμένο νησάκι τοῦ Βασιλαδιοῦ - τὸ «Παλιὸ Βασιλάδι» σήμερα, - πὸς ἡ μικρὴ του φρουρὰ ἀποδεκάτισε καὶ σκόρπισε τεράστιο ἀράπικο ἄγλημα. Πῆγε στὸν Ντολμᾶ, τὸ νησάκι ὅπου πολέμησε μὲ τοὺς Ἀντελικιώτες τοῦ λιονταρίσια ὁ Γρηγόρης Λιακατᾶς. Πέρασε μὲ προιᾶρι τὸν φυσικό, βαθὺ αὐλάκα, τὸν Αὐλαίμονα, καὶ βγήκε στὸ στενόμακρο νησὶ τοῦ Ἁγίου Σώστη - Βασιλάδι ἀπλᾶ σήμερα - μὲ τὴν ἐκκλησοῦλα τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, μὲ τὸν φάρο, τὰ ριγμένα μαρόκια, μὲ τὰ καλυβόσπιτα καὶ καλύβια τοῦ ἱβριοῦ, τὶς ροδοδάφνες, τὶς συκιές καὶ τὰ θαλασσινὰ κρίνα. Ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ τοῦ νησιοῦ, τὴν βορεινὴ, ἤρεμει ἡ Λιμνοθάλασσα. Κι ἀπ' τὴν ἄλλη, τὴν μεσημβρινή, τὸ Ἴόνιο ἀναδιπλώνει πρὸς τὰ ἔξω, στὴν ἀπέραντη ἀμμουδιά, τὰ κύματα. Κάποιος δάσκαλος τοῦ Ποιητῆ ἢ ὁ θεῖος του ὁ Δημήτρης ἢ ἄλλος, πὸς ἤξερε, καθὼς κάθονταν στὰ βραχάκια τοῦ φάρου ἢ κάτω ἀπὸ τὸ κοντινὸ ἐκεῖ τσαρδάκι⁴ καὶ ὁ μαΐστρος σφύριζε σ' αὐτὸ παλιό, πολεμικὸ παιᾶνα, μὲ ἰαχὲς θριάμβου ἀνάμεσα, θὰ τοῦ ἔδειξε ἓνα σημεῖο τοῦ πελάγους, ὅχι μακρύτερα ἀπὸ πέντε χιλιόμετρα ἀπ' τὸ νησί. Καὶ θὰ τοῦ ἀνέφερε πὼς ἐκεῖ εἶχε γίνεῖ στὰ 1571, ὅταν δὲν εἶναι βέβαιο ἂν εἶχε ἀκόμα σχηματισθῆ σὲ πόλη τὸ Μεσολόγγι, ἡ κοσμοϊστορικὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, ὅπως τὴν ὠνόμασαν, μεταξὺ τῶν ἐνωμένων, Μωαμεθανικῶν, Ναυτικῶν Δυνάμεων - πὸς τὸν προηγούμενο χρόνο εἶχαν κουρσέψει τὴν Κύπρο μας - ὑπὸ τὸν φοβερὸν Χαερεδὶν Βαρβαρόσσα καὶ τῶν Ναυτικῶν Δυνάμεων τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως ὑπὸ τὸν Δὸν Ζουὰν τῆς Αὐστρίας. Ἄλλος πάλι θὰ εἶπε στὸν μικρὸ Παλαμᾶ γιὰ τὶς ναυτικὲς συγκρούσεις, πὸς εἶχαν γίνεῖ, κατὰ τὶς πολιορκίες, ἐκεῖ στὸν Πατραϊκὸ κόλπο καὶ δεξιὰ στὸ Ἴόνιο μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ τῶν τουρκοαραβικῶν караβιῶν... Τόπος - στεριά καὶ θάλασσα - μάρτυρας τρανῶν, ἱστορικῶν γεγονότων...

4 Τσαρδάκι - ὑπόστεγο μὲ πάλους, καλάμια καὶ χόρτο.

Καὶ σήμερα ντόπια παιδιὰ ἐκδρομεῖς ἢ προσκυνηταὶ κάθονται ὦρες στὴν ἀμμουδιὰ κοιτάζοντας τὸ Ἴόνιο καὶ τὰ καράβια, ποὺ βγαίνουν ἢ μπαίνουν στὸν Πατραϊκό. Τὸν Ἄραξο, τὸ ἀκρωτήρι ἀπέναντι τῆς Πελοποννήσου, ὁ λαὸς τὸ λέει στὸ Μεσολόγγι καὶ σήμερα «ὁ Πάπας», ὅπως τὸ ἔλεγαν αἰῶνες πρὶν, ὅταν ἡ περιοχὴ ἦταν τσιφλίκι κάτινος Ποντίφηκα.

Τὰ ἰχθυοτροφεῖα τῆς Λιμνοθάλασσας ἀνήκουν στὸ Δημόσιο καὶ τὰ νοικιάζουν γιὰ ἐκμετάλλευση διάφοροι ἐπιχειρηματίες, προπαντὸς θαλασσινοὶ ἢ ψαρᾶδες, ποὺ τοὺς λέγουν, ἀπὸ τὴν ναυτικὴ συνήθεια, «καραβοκυραίους». Οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν ἰχθυοτροφείων βρίσκονται στὰ νησιά. Οἱ Καραβοκυραῖοι κι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῶν ἰβαριῶν εἶναι ἀπὸ παράδοση φιλόξενοι καὶ μὲ χαρὰ βλέπουν νὰ φτάνουν στὰ νησιά τους προιάρια μ' ἐπισκέπτες.

Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς ἐπήγαινε στὰ ἰβάρια καὶ κάποτε ἐκεῖ παρακολουθοῦσε τὸ φάρμα. Εἶδε θαλασσινοὺς ἐργάτες νὰ στήνουν καλαμωτὲς -καλαμένια φράγματα - καὶ νὰ τὶς στηρίζουν μὲ χοντρά παλούκια χτυπώντας τα μὲ σκληροὺς κόπανους. Ἄκουσε πολλὲς φορὲς τὸ «ντούπ» «ντούπ», τὴν φωνὴ τοῦ μόχθου μέσα στὴν ἡλιοπλημμυρισμένη Λίμνη. Ἄκουσε ἀκόμα τ' ἀστεῖα τῶν θαλασσινῶν ἐργατῶν καὶ τὰ τραγούδια τους καὶ τᾶκλεισε στὴν ψυχὴ του, γιὰ νὰ τοὺς βρῆ θέση σὲ στίχους του. Ἐπὶ χρόνια χόρτασε φῶς καὶ λάμψη, δροσιές, ἀέρηδες, εὐωδιές ἀρμύρας, ἡσυχία, γαλήνη. Τὸ μαρτυροῦν οἱ στίχοι του

Στὸ Βασιλάδι χτύπησα μὲ τὸ σκληρὸ καμάκι
γιὰ τὸ ξανθὸ αὐγοτάραχο τὸν κέφαλο, ψαρᾶς,
Ξενύχτησα στῆς Κλείσοβας τὸ πρόσχαρο ἐκκλησάκι,
ξεφαντωτῆς, ἀμαρτωλός, τοῦ πειρασμοῦ ραγιᾶς.
Ἄϊ Σώστη ἐσὺ μὲ ξάφνισες τοῦ πλατιοῦ πελάου βόγγου
καὶ τὰ καράβια τᾶφταστα καὶ τὰ διαβατικά
Μ' ἔδειρες, Λιμνοθάλασσα, μὲ πῆρες Μεσολόγγι.
Δαρμοί, πληγιῆς ἀγιάτρευτες, ὀνείρατ' ἀδειανά.

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

ΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ ΑΠ' ΤΗΝ ΘΑΛΑΣΣΑ

Εἶναι «ὄραμα» ἡ πόλη, ὅταν τὴν βλέπη κανεὶς, γυρίζοντας πρὸς αὐτὴ ἀπὸ τὴν τετάρτη ἢ καὶ τὴν τρίτη γέφυρα. Κι ἡ λάμψη τοῦ ὄραματος αὐτοῦ μεταβάλλεται ἀπὸ ὦρα σ' ὦρα κι ἀπὸ ἐποχὴ σ' ἐποχὴ. Κοιτάζει κανεὶς μὲ θαυμασμὸ στὴν βόρεια ὄχθη τῆς Λίμνης τὴν παράταξη τῆς Πολιτείας. Πίσω ἀπὸ τὰ ὄμορφα παραλιακὰ κτίρια ἐξέχει ἐπιβλητικὰ ὁ ὄγκος τοῦ Ἄϊ Σπυρίδωνα. Ἀριστερά, στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Τρικούπη, διαγράφονται οἱ εὐκαμπτοὶ φοίνικες. Καὶ παρὰ δῶθε, στὸ μπροστινὸ μέρος τῆς εἰκόνας, πελάδες κι ἀραγμένα καίκια ὅλα καθρεφτίζονται στὰ ἡσυχὰ νερά. Τὸ «ὄραμα» εἶναι ἀπείρως πιὸ τέλειο ἀπ' ὅτι τὸ παρουσιάζουν οἱ φωτογραφίες, ποὺ κυκλοφοροῦν σὲ καρποστάλ. Κι ἦταν ἀκόμα πιὸ τέλειο, προτοῦ γίνῃ τὸ λιμάνι κι οἱ ἐπιχωματώσεις.

Δεξιά, ἀριστερὰ καὶ πίσω ἀπ' τὴν πολιτεία συμπληρώνει τὴν ὁμορφιά τῆς ἐξαιρετικῆς εἰκόνας ἢ πυκνὴ πρασινάδα τῶν ἐξοχῶν. Καὶ ψηλὰ στὸ βάθος, νὰ ὁ πολύπτυχος ὄγκος τοῦ Ἀράκυνθου.

Κάμποσα χρόνια, προτοῦ ἀρχίση ἡ Ἱερὴ μας Ἐπανάσταση, ἓνα ἡλιόλουστο πρωὶ βρέθηκε ὁ Πουκεβίλ σιμὰ στὴν Λιμνοθάλασσα. Κι ὅπως γράφει στὸ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ του γοητεύτηκε ἀπ' τὴν ὁμορφιά τῆς. Σὲ μιὰ ἄκρη τῆς ὄχθη τῆς καὶ μπρὸς ἀπὸ μιὰ χαριτωμένη φαροκάλυβα, στρωμένοι χάμου δυὸ γέροι φαράδες, διώρθωναν δίχτυα καὶ συζητοῦσαν ἤσυχα. Λίγο πέρα νεοχρωματισμένες γαῖτες μύριζαν πίσσα καὶ πιὸ πέρα, μέσα στὰ νερά, λούζονταν κι ἔσκουζαν νήσους. Ἡ λάμψη τοῦ θαλασσινοῦ τοπίου κι ἡ φυσικὴ ἀπλότητα τῆς φαράδικῆς ζωῆς τοῦ ἔφεραν στὸ νοῦ, ὅπως λέγει, τὸ εἰδύλλιο τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ, τοῦ Θεοκρίτου, «ΙΧΘΥΩΝ ΑΓΡΕΥΤΗΡΕΣ».

Ὁ Παλαμαῶς γύριζε κάποτε στὴν ἀκροθαλασσιὰ καὶ καμάρωνε τὴν μικρὴ Πατρίδα. Καὶ τὸ «έταστικόν του μάτι εἶχε προσέξει, ἐκτὸς ἀπ' τ' ἄλλα, καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν εἰκόνων, ποὺ ἐμφανίζει ἡ πολιτεία: Ἡ πρωινὴ ἀνοιξιὰτικὴ ἢ καλοκαιρινὴ εἰκόνα εἶναι φρέσκη, ἐντυπωσιακὴ, σὰν μόλις τελειωμένη ἀπὸ δόκιμο ζωγράφο νωπογραφία. Γιὰ τὶς ἐντυπώσεις του μιλοῦν οἱ στίχοι.

Ζωγραφιὰ

Πρωί: μέσα στ' ἀκύμαντα
νερὰ πρὸς τ' ἀκρογιάλι
τῶν σπιτιῶν βαθειά, ὀλόλευκη
ἢ ζωγραφιὰ προβάλλει.

Σὰν ἀπὸ χέρι ἀπότολμο
ξεχωριστοῦ τεχνίτη
φανταστικό, σὰν ἄθλο,
δείχεται κάθε σπίτι.

Ἄλλ' ὁ ἥλιος ὑψώθηκε,
ἤλθε τὸ μεσημέρι.
Κι ἡ ζωγραφιά; Τὴν ἔσβησε
τὸ κῦμα καὶ τ' ἀγέρι.

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Πρόσεχε ὁ Ποιητῆς κι ἄλλα, κοιτάζοντας τὴν παραλία τοῦ ἀγαπημένου του τόπου. Τὸν συγκινοῦσε ιδιαίτερα ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων τῶν ἀκρινῶν σπιτιῶν καὶ τῶν πελάδων, τῶν φαράδων. Τὸν κινοῦσε σὲ συμπάθεια ὁ ἀγῶνας τους στὴν φαρικὴ τέχνη, στὸ κυνήγι θαλασσινῶν, χοντρῶν πουλιῶν, στὶς ἀλυκὲς μὲ τὸ λιοπύρι, στὶς ἐπιχειρήσεις τῶν ἰχθυοτροφείων, ποὺ κάποτε ναυαγοῦσαν. Κι οἱ θαυμαστοὶ στίχοι του συγκινοῦν ιδιαίτερα τοὺς παλιοὺς Μεσολογιῆτες.

Τὰ ταπεινά, τὰ σάπια.
Κι οἱ ἀπορριμμένοι σβῶλοι
κι ἡ χτυπημένη πάπια
κι οἱ βαλτωμένοι μῶλοι.

Καλάμια στὶς πελάδες
καὶ στοὺς γιαλοὺς χαλίκια
κι ὀλάρμυρες χιβάδες
κι ἀγύρευτα ἀρμυρίκια.

Περιπλεγμένα φύκια
στ' ἀποσυρτὰ πρυάρια,
συντρίμμια ἀπὸ σταλίκια,
φαλιδεμένα ἰβάρια.

Ἄλατια στὰ τηγάνια,
φτωχοῦ φαροῦ κλεψίμια,
χαρὲς καὶ βάρδιες μπάνια,
γιὰ τοῦ κορμιοῦ τὴν γύμνια.

Γιὰ τὰ κλουβιά γαρδέλια
μὲ τὸν ἄξο πιασμένα,
φαρόπουλα, κοπέλια,
βασανισμένη γέννα.

Σκλάβοι, ποὺ ἰδροκοπᾶτε
μὲ τὰ γυροβολίδια,
καὶ τὴ ζωὴ τραβᾶτε
γυμνή, τραχειά, τὴν ἴδια.

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσης)

Ἄργα κάθε δειλινό, ἰδίως τὴν ἀνοιξὴ καὶ τὸ καλοκαίρι, ἡ φύση ἀποκαλύπτει φιλάρεσκα γύρω ἀπ' τὸ Μεσολόγγι σπάνιες ὁμορφιές της. Ἡ δύση σκορπίζει χρώματα ζωηρά, φανταχτερά. Κεῖ ἡ ἀζάρωτη, ροδογάλαζη ἀπλωσιὰ τῆς Λίμνης μὲ τοὺς ἀφημένους πάλους, μὲ τὰ γυροβολίδια τῶν ἰβαριῶν - χαριτωμένα γεωμετρικὰ σχήματα -, μὲ τὶς γαῖτες, τὶς πελάδες, ρόδινα ἢ χρυσοπόρφυρα στολίδια ὄλα, καθρεφτίζει στὴν διαφάνειά της ὀλόκληρο τὸν Ζυγό. Εἰκόνα ἐκπληκτικὰ ὁμορφη! Ἡ μέρα σβήνεται πιά καὶ τὸ Μεσολόγγι, τυλιγμένο στὶς ἀνταύγειες τοῦ ἡλιοβασιλέματος, προβάλλεται, αὐτὸ μόνο του, γιὰ κάμποση ὥρα, σὰν ἀριστουργηματικὴ ζωγραφιὰ παλιοῦ, Φλαμανδοῦ καλλιτέχνη. Ὁ ξένος θεατῆς δοκιμάζει γοητευτικὴ ἐκπληξή. Ὁ ντόπιος κοιτάζει ὥρα καὶ χαμογελά. Ζῆ κανεὶς ὄνειρο. Ἐπιπόλαιοι, ἀλλὰ καὶ βαθεῖς οἱ στοχασμοί. Βαθιὰ ποιητικὴ ἢ ρέμβη.

Ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἄφησε τοὺς ὠραίους στίχους:

Στὸ λιόγερμα τῆς θάλασσας καὶ τουρανοῦ ποράλι
τῆς λίμνης μάτια τρεμουλά, τῆς νύχτας πυροφάνια,
κι ἐσὺ φονιά τοῦ λιοपुरιοῦ, μαῖστράλι,
στὶς πόρτες χλωροκρέμαστα μαγιάτικα στεφάνια,

γλάροι, πρυάρια τοῦ ἰβαριοῦ καὶ τῆς αὐγῆς γαῖτες,
ἡμερα, σπιτωμένα περιστέρια,
γυρνῶ, καημοὶ μου αὐγερινοί, καημοὶ μου ἀποσπερίτες,
ἴσκιος γυρνῶ καὶ πρὸς ἐσᾶς τᾶσαρκ' ἀπλώνω χέρια.

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Κι ὁ ἄλλος Μεσολογγίτης ποιητής, ὁ Μαλακάσης λάξευσε τοὺς στίχους.

Μὲ βυσσινιά στολίστηκεν
ἢ θάλασσα πορφύρα,
γαλάζιους ἴσκιους φόρεσαν
τὰ κορφοβούνια γύρα.

Κι ἐπάνω στὴ Βαράσοβα
κάστρο, ποὺ λουλουδίζει,
βγαίν' ἢ Σελήνη μὲ χρυσὸ
δρεπάνι καὶ θερίζει.

(Συντρίμματα)

Συμβαίνει κάποτε τὴν ἀνοιξη, ἀλλὰ καὶ τὸ καλοκαίρι, νὰ ξεσπᾶ τὸ δειλινὸ στὸ Μεσολόγγι μιὰ περαστικὴ μπόρα κι ἀμέσως νὰ ξαστερώνη. Τὸ ἀπόβροχο τότε παρουσιάζει μιὰ νέα εἰκόνα τοῦ τόπου. Ὅλα ἔχουν ξεπλυθῆ καὶ δροσιστῆ. Τὰ παράθυρα ἀνοίγονται, χτυποῦν. Ξεφωνίζουν οἱ νῆσσοι, τινάζοντας χαρούμενα τὶς φτεροῦγες τους. Καὶ γίνεται αἰσθητὴ μυρωδιὰ ἀρμύρας κι ὑδροθείου. Πέρα, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἀχελώου, στὴν δύση, φαίνονται πιὸ φανταχτερὲς οἱ ἐκρήξεις τῶν χρωμάτων. Καὶ καθρέπτῃς τῶν λάμπσεων ὅλη ἢ δυσμικὴ Λίμνη. Τὸ θέαμα - συμπλήρωμα τοῦ ἡλιοβασιλέματος - στὰ χρόνια τοῦ Ποιητῆ ἀποτελοῦσε κι εἶναι καὶ σήμερα, λεπτή, σπάνια ἀπόλαυση, ἰδίως γιὰ τοὺς φυσιολάτρους καὶ ρωμαντικούς τοῦ τόπου. Καὶ σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται κι οἱ ψαρᾶδες κι οἱ κυνηγοί. Γιατὶ ὅλοι οἱ θαλασσινοὶ ἐργάτες κι οἱ κυνηγοὶ θάλασσας καὶ στεριᾶς, ἀλλὰ κι οἱ πιὸ πολλοὶ ἐξωμάχοι, ζοῦν καὶ χαίρονται τὰ «γεγονότα τῆς φύσεως», τὸ βασίλειμα μὲ τὰ χρώματα, τὰ μεσάνυχτα μὲ τὸν κατάστερο οὐρανὸ, τὸ ρόδισμα τῆς αὐγῆς καὶ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, κι αὐτοὶ εἶναι γνήσιοι ρωμαντικοί. Γνώρισε ἀπ' αὐτοὺς πολλοὺς ὁ Παλαμᾶς καὶ κάπου ἀναφέρει ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ τοὺς μοιάσῃ.

Ὅπου εἶχε πάει καὶ σταθῆ ὁ Βύρων, στὴν πόλη μέσα ἢ στὴν περιφέρεια ἔξω, πῆγε κι ὁ Ποιητής. Κι ἔμαθε γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ μεγάλου ξένου πολλὰς λεπτομέρειες. Μιὰ ἀπ' αὐτές, ποὺ τὴν ἀναφέρει στὴν βιογραφία τοῦ Βύρωνα ὁ Μωρούα, παρουσιάζει τὸν Βρεττανὸ Ρωμαντικὸ «ἀστεῖο καὶ χορατατζῆ». Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ σπίτι, ποὺ ἔμενε αὐτὸς βρισκόταν ἓνα ἔρημο, τούρκικο σαράγι μ' ὠραῖες κορνίζες στὴν στέγη. Κι ὅταν ἔβγαινε γιὰ περίπατο κι εἶχε διάθεση ὁ ἐκλεκτὸς ξένος, τραβοῦσε τὴν ἀσημένια του κομπούρα, πυροβολοῦσε τὴν κορνίζα τοῦ σαραγιοῦ κι ἔρριχνε ἓνα μικρὸ κομματάκι. Οἱ γυναῖκες ὅμως τῆς γειτονιάς, προπαντὸς οἱ γριές, φώναζαν καὶ διαμαρτύρονταν γιὰ τὸ ἀστεῖο. Οἱ φωτιές αὐξαῖναν τὴν διάθεση τοῦ Ποιητῆ.

Ἐνα ἡλιοβασίλεμα ὁ Βύρων, μὲ συνοδό του τὸν κόμη Γκάμπα, στάθηκε στὴν δυτικὴ ἀκροθαλασσιὰ τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου σήμερα ὑπάρχει ὠραία, ἐρημικὴ προκουμαία, καὶ πρόσεξε τὰ χρώματα στὴν Λίμνη - ἦταν κάτι τὸ ἐξαιρετικό. Δοκίμασε πολλὴ ἐκπληξὴ καὶ γοητεία. Καὶ γυρίζοντας πρὸς τὸν φίλον του - τὸ ἀναφέρει ἐκεῖνος:

- Τί θέαμα! εἶπε. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τί εἶναι τὰ ἡλιοβασιλέματα τοῦ Κάπρι;

Ὁ Βρεττανὸς Ποιητὴς θαύμασε κι ἄλλο ἡλιοβασίλεμα ἀπ' τὸ ἴδιο μέρος. Θαύμασε ἐπίσης τὸ ἡλιοβασίλεμα ἀπ' τὴς δυτικὲς ἐξοχές, ὅπου ἔβγαινε περίπατο ἔφιππος μ' ἔφιππη συνοδεία, ἀκολουθώντας τὴν «τουρκόστρατα». Τὴν τουρκόστρατα τὴν πάτησε πολλὲς φορές ὁ ἔφηβος Κωστῆς Παλαμᾶς, πηγαίνοντας στὴν ἐξοχὴ τοῦ Μεσόκαμπου ἢ πρὸς τὸ «Κάστρο τῆς Κυρὰ Ρήνης», στὸν Ζυγὸ. Μιὰ φορὰ ὅμως ὁ ποιητὴς τοῦ Τσάιλντ Χάρολδ εἶδε - κατὰ τὸν τελευταῖο του περίπατο - ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ λαμπρά, ἀνοιξιὰτικα ἡλιοβασιλέματα τοῦ Μεσολογγίου. Εἶχε βγῆ πάλι περίπατο πρὸς τὴς δυτικὲς ἐξοχές, προχωρημένο δειλινό, μὲ τὴ συνοδεία του. Τότε μιὰ αἰφνίδια μπόρα μούσκεψε ὅλους. Ὁ Γκάμπα ἐπρότεινε νὰ γυρίσουν ἀμέσως στὴν πόλη. Ὁ Βύρων δὲν τὸν ἄκουσε καὶ κινήθηκε πρὸς τὰ κάτω. Διέσχισε τ' ἀλίπεδα στὴν ὄχθη τῆς Λίμνης καὶ στάθηκε σιμὰ στὰ νερά, ὅπου εἶχε τὴν ψαροκάλυβά του καὶ ἀραγμένο τὸ προιάρι του ὁ Καζῆς. Ἐκεῖ εἶπε στοὺς ἵπποκόμους νὰ ὀδηγήσουν τ' ἄλογα στὴν πόλη. Κι αὐτὸς μὲ τὸν Γκάμπα μπῆκε στὸ προιάρι γιὰ νὰ γυρίση. Μοσχοβολοῦσε ἡ ἀτμόσφαιρα τ' Ἀπρίλη. Κι ἡ δύση πέρα στὴς Ἐχινάδες, μελαγχολικὴ καὶ λίγο θαμπὴ ὡς τότε, ἄστραψε καὶ ντύθηκε μὲ πορφύρα καὶ χρυσάφι. Πορφυρόχρυση ἀνταύγεια ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς δυτικῆς Λίμνης. Καὶ φάνηκαν βαθεῖα ρόδινα τὰ προιάρια, οἱ ψαροκάλυβες, τὰ ἐκβράσματα τῆς βαθεῖας θάλασσας... Ἐκπληκτὸς κι ἐνθουσιασμένος ὁ Βύρων, καθὼς ὁ Καζῆς ἔσπρωχνε ἡρεμα μὲ τὸ σταλίκι καὶ πάφλαζαν μὲ χρωματικὲς ἐναλλαγὲς τὰ νερά, κοίταζε τὸ θέαμα. Ἀκόμα κι οἱ σπάνιοι γλάροι, πετώντας, φάνταζαν φλογοκόκκινοι. Κάποια στιγμή ἡ ματιὰ τοῦ Βρεττανοῦ ἔπεσε μακρύτερα στὴν παράταξη τῶν κτισμάτων, στὴν πολιτεία. Τί φωτεινὸ ὄραμα! Τ' ἀκρινὰ σπίτια ἄστραφταν, οὔτε χρυσᾶ ἢ διαμαντένια νὰ ἦταν. Ἰρίδιζαν, φεγγοβολοῦσαν, μὲ χρυσὲς ἀποχρώσεις. Κι ὅλα στὸ μᾶκρος τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, ὅλα ἔπαιρναν - τὸ καθένα χωριστὰ - ἰδιαίτερη χρωματικὴ φωτεινότητα, πὸ ὀλοένα ἄλλαζε...

Ἄν ζοῦσε ὁ Ποιητὴς τοῦ Γκιούρ κι ἂν ἐξακολουθοῦσε νὰ γράφει, ἴσως νὰ εἶχαμε στίχους, ὅπου θ' ἀποκάλυπτε τὴν συγκίνηση, ὅση ἔνοιωσε τότε ἀπὸ κείνο τὸ ἡλιοβασίλεμα.

Ἀλλὰ συμβαίνει κάποτε στὸ Μεσολόγγι, μετὰ τὴν δύση τοῦ ἡλίου, κάτι τὸ κάπως σπάνιο, πὸ τὸ ἀπολαβαίνει καλὰ ὅποιος τύχη νὰ γυρίζη ἀπ' τὴν Τουρλίδα στὴν πολιτεία: Σβηστῆ, θαμπὴ μένει πιά ἡ δύση. Στὴν Λίμνη, θαμπὴ κι αὐτή, ἀκούονται φωνὲς ἐδῶ καὶ κεῖ καὶ τραγούδια. Κι ἐδῶθε ἡ πολιτεία θαμπή, μᾶλλον σκοτεινὴ, ἔρημη κι ἐγκαταλελειμμένη, κυκλωμένη ἀπὸ τοὺς πρῶτους βαρεῖς ἴσκιους τῆς νύχτας, μὲ λίγα σκοῦρα σύγνεφα ψηλά, κλείνει ράθυμα τὰ βλέφαρα σὲ εἰρηνικὸ κοίμισμα. Κι ἔξαφνα ἐκεῖ στὴν μισοσκότεινη δύση τινάζεται πελώρια λάμψη, σὰν ἀπὸ βαθύ, φλογερὸ βάραθρο. Κι ἡ λάμψη αὐτή, πὸ συνήθως ἔχει ἐξαίσια χρωματικὴ ὁμορφιά, πορφυρώνει ψηλά τὰ λίγα ἢ πολλὰ σύγνεφα. Καὶ τόσο ζωηρά, ὥστε οἱ ἀνταύγειες αὐτῶν φωτίζουν, κάποτε καταυγάζουν, κάτω τὴν ἡσυχασμένη πολιτεία, προκαλώντας φαιδρὴ ἐκπληξὴ στοὺς κατοίκους. Λεπτές, ἐξωτικὲς λάμφεις, ἀποθέωση λαμπρότητας στὴ φύση, προβάλλουν τὸν τόπο πανέμορφο... Λίγο ἀκόμα κι ἔπειτα ὅλα σβήνονται...

Στὸ πατριωτικὸ δρᾶμα ἢ «Ἐξόδος τοῦ Μεσολογγίου» τοῦ κ. Χρίστου Εὐαγγελάτου, δυὸ νεαροὶ Μεσολογγίτες πολεμισταί, κοιτάζοντας τὸ θαυμαστὸ ἠλιοβασίλεμα τῆς Παρασκευῆς, παραμονῆς τῆς ἡμέρας τῆς Ἐξόδου, χύνουν δάκρυα, γιατί πρόκειται νὰ ἐγκαταλείψουν στὸν Μπραΐμη τὴν τόσο ὁμορφὴ Πατρίδα τους. Καὶ τὴν ἀποχαιρετοῦν μὲ συγκινητικὰ λόγια. Καλοβαλμένη εἶναι κι αὐτὴ ἡ σκηνή, ἀλλὰ δὲν πρόκειται γιὰ διακοσμητικὸ στοιχεῖο τοῦ ἔργου, ἀπλὸ ἐπινόημα τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ γιὰ γεγονὸς ἱστορικὸ.

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΑΙ Η ΚΛΕΙΣΟΒΑ

Ἀγάπησε πολὺ τὴν Λιμνοθάλασσα ὁ Παλαμᾶς καὶ τὴν τραγούδησε μὲ περιπάθεια:

Σὰ σὲ βλέπω πάντα νᾶσαι
δίχως κῦμα ἀγριωπὸ,
νὰ γελᾶς καὶ νὰ κοιμᾶσαι,
Λίμνη σ' ἀγαπῶ.

Μὲ τὸ γρήγορο πρῶρι,
νύχτα, δειλινὸ, πρωί
μὲς στὴ γαλανή σου χάρη
νοιώθω τὴν ζωή...

Ἀγάπησε ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ νησάκι τῆς Κλείσοβας, τὸ ἀπόμερο καταφύγιο φαράδων καὶ γλάρων, ποὺ ἡ Μοῖρα τὸ προώριζε γιὰ μεγάλα πεπρωμένα. Πήγαινε ἐκεῖ καὶ ἔμενε καλοκαίρια μὲ τοὺς συγγενεῖς του. Φημίζεται γιὰ τὴ δροσιά του τὸ νησάκι. Τὰ μαϊστράλια φυσοῦν ἐπάνω του καὶ τὸ βορειοανατολικὸ λιβόρι κι αὐτὸ δροσερὸ φτάνει ἐκεῖ.

Τὰ δειλινὰ ὁ μικρὸς Παλαμᾶς, ὅταν καθόταν στὸ νησί, ἔβλεπε τὸν Ζυγὸ ὄλο καὶ τὴν Πόλη νὰ καθρεφτίζονται μέσα στὴ Λίμνη καὶ τὰ χρώματα νὰ κάνουν ὄνειρο φανταχτερὸ τὴν φύση. Ἄκουγε τὶς καμπάνες τοῦ Ἁΐ Σπυρίδωνα γιὰ τὶς «βραδυνὲς παρακλήσεις» τοῦ Δεκαπενταύγουστου. Σταυροκοπιόταν αὐτὸς κι ὅσοι ἄλλοι βρίσκονταν ἐκεῖ. Κι οἱ γέροι φαράδες τοῦ ἰβαριοῦ, ποὺ συνήθως ἔπλεκαν καλαμωτὴ, ἄφηναν τὴν ἐργασία, γύριζαν, κοίταζαν τὴν χώρα καὶ σταυροκοπιόνταν κι ἐκεῖνοι. Εἰκόνα γιὰ ποιητικὴ ψυχὴ καὶ φαντασία ἀξιοσπούδαστη.

Ὁ μακαρίτης Διαμαντῆς Σούστας μιλοῦσε γιὰ τὴν λεπτὴ παρατηρητικότητα τοῦ Ποιητῆ καὶ γιὰ τὴν αὐθόρμητη συμπάθειά του πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἰδίως τὸν φτωχὸ κι ἐργαζόμενο. Πραγματικὰ ὁ Παλαμᾶς πρόσεχε τοὺς φαράδες μὲ τὰ ἠλιοκαμένα πρόσωπα, μὲ τὰ τριχωτὰ στήθια καὶ τ' ἀργασμένα χέρια. Καὶ δὲ τοὺς λησμόνησε. Πρόσεχε καὶ τὶς ἱστορίες, ποὺ ἔλεγαν οἱ φαράδες, προπαντὸς τῆς Κλείσοβας. Ἄκουσε ἀπ' αὐτοὺς πρῶτα γιὰ τοὺς πατέρες τους καὶ γενικὰ γιὰ τοὺς συγγενεῖς τους, ποὺ εἶχαν ὑπηρετήσει πυροβοληταί στὸ Μεσολογγίτικο ναυτικὸ κατὰ τῶν πειρατῶν καὶ στίς πολιορκίες κατὰ τῶν Τούρκων κι ἀραπάδων. Ἡ ἄμυνα τοῦ «ΦΡΑΧΤΗ» πρῶτα ἀπ' αὐτοὺς εἶχε ἐξασφαλιστῆ. Στὴν Κλείσοβα οἱ πιὸ γέροι φαράδες τοῦ ἐκεῖ ἰχθυοτροφείου, ὅταν ἔμεναν στὸ νησί, κάθονταν κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο τσαρδάκι κι ἔδειχναν σ' ἄλλους ἐργάτες πῶς γίνεται ἡ λεπτὴ καλαμωτὴ, ἐνῶ σφύραγε ὁ μαῖστρος.

Ἡ σκηνὴ αὐτὴ δὲ λείπει καὶ σήμερα καὶ προξενεῖ ἐντύπωση. Ὁ γερο Παντελῆς, μιὰ μικρὴ προσωπικότητα στὸν κόσμο του, τρομερὸς στὴ δουλειὰ ἄλλοτε, τώρα καθοδηγοῦσε τοὺς ἄλλους. Καὶ ξαναθυμόταν καὶ συνέχιζε ἀργὰ κι ἡσυχὰ καμμιὰ παλιά, «ἥρωικὴ» ἱστορία, γιὰ ν' ἀκοῦν κι οἱ «ξένοι», οἱ παραθερισταί. Ὅταν ὁ μαΐστρος δυνάμωνε καὶ χόρταιναν ὅλοι δροσιά, τὸ τσαρδάκι σειόταν πολὺ καὶ τὸ ταπεινὸ καλάμι γινόταν «αὐλὸς τοῦ Ἀπόλλωνος». Κι ὅταν ὁ μπαρμπα Παντελῆς ἔπεφτε σὲ σκέψη, ἄλλος ψαράς τοῦ φώναζε, πάντα μὲ σεβασμό:

- Λέγε τίποτε, μπαρμπα Παντελῆ... Τὰ παιδιὰ περιμέν' νε ν' ἀκοῦσνε...

- Τί νὰ εἰπῶ, γυιέ μου; ὡς πότε θὰ λέω

Σὲ λίγο ξανάρχιζε:

- Ποὺ λέτε, παιδιὰ, ὁ παπποῦς τοῦ Σπύρου ἀπὸ δῶ - δὲ θέλησε νὰ σᾶς τὸ πῆ ὁ ἴδιος - στὸν «Χαλασμό» πῆρε διαταγὴ νὰ μὴν ἀκολουθήσῃ τοὺς ἄλλους καὶ νὰ μείνῃ στὸ κανόνι του, ἀριστερὰ ἀπ' τὴν ντάπια τοῦ Φραγκλίνου, καὶ νὰ τὸ ὑπηρετῇ... Ἔπρεπε νὰ ξεγελαστοῦν οἱ Ἀραπάδες... Κι ἔμεινε θυσία, Θεὸς σχωρέσ' τον! Ἐημερώνοντας, ἀφοῦ πιά ἔγινε τὸ τρανὸ κακό, βρέθηκε ὁ καπετὰν Σπῦρος μπλοκαρισμένος ἀπ' τοὺς ἀραπάδες. Εἶχε γεμίσει καλὰ τὸ κανόνι του, ἀκόμα καὶ μὲ παλιοσίδερα, δέθηκε ὁ ἴδιος στὴν μπούκα καί... φωτιά... Τί ἔγινε, παιδιὰ μου; Κλαῖς, Σπῦρο; Κλάψαμε, παλληκάρι μου καὶ κλαῖμε μιὰ ζωή. Ἐπειτα, ἐσὺ ζητᾶς νὰ μολογᾶς τὰ παλιά...

Ἄς εἶναι, θὰ σᾶς εἰπῶ, παιδιὰ, κάτι ἄλλο, ποὺ τὸ λέω καμμιὰ φορὰ στοὺς ἐπισκέπτες τοῦ νησιοῦ μας. Ὁ Νικόλας, ξάδερφος τοῦ Σπύρου μας, δουλεύοντας στὸ ἰβάρι κάποτε καὶ μπήχνοντας παλούκια γιὰ νὰ στεριώσῃ τὶς καλαμωτές, ἔκρουσε κάτω σὲ κάτι σκληρό. Μπαίνει τότε στὰ νερὰ καὶ βγάζει ἐπάνω ἓνα ἀσήκωτο, δαμασκητὸ σπαθί... Θαυμασμὸ ὅλοι μας! Τί ἦταν ἐκεῖ! Τὸ πήγαμε στὴ χώρα. Τὸ εἶδαν καὶ τὸ θαύμασαν μικροὶ μεγάλοι... Ὑστερα τὸ πῆρε ὁ Νομάρχης καὶ τῶστειλε στὴν Ἀθήνα, στὸ Μουσεῖο. Ὅπως ἀκούστηκε ἀργότερα, κάποιος ἐπέμενε πὼς τὸ γιαταγάνι ἦταν τ' ἀράπη ἀρχηγοῦ, τοῦ Χουσεῖν...

Ἄλλη φορὰ πάλε, ἄλλος ψαράς, χτυπώντας μὲ τὸ καμάκι χέλια στὰ θαλάμια τους, ἔφερ' ἀπάνω ὀλόκληρη κάρα... ἀσφαλῶς ἀπὸ ἀράπικο κουφάρι...

Ὅλα τ' ἄλλα θέματα, τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὅλα, γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, γιὰ τὴν φύση, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους παραμερίζονταν μπροστὰ σὲ μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια τοῦ Ἀγῶνα. Οἱ γέροι, ἀκούοντας, παρηγοριόνταν. Οἱ νέοι θαύμαζαν καὶ συγκινιόνταν.

Ὁ μικρὸς Παλαμᾶς ἄκουε, σφόγγιζε κάποτε δάκρυα, σύναζε ὑλικό, ἔκρινε. Ἀργότερα ἔψαλλε τὰ κάλλη τῆς Λίμνης καὶ τὴν καλωσύνη τῶν καλῶν ἐργατῶν της. Συγχρόνως ἔψαλλε τὴν εὐψυχία τῶν ἀγωνιστῶν, ἀνθρώπων ἀνεπιτήδευτων κι εἰλικρινῶν, ποὺ θυσιάστηκαν γιὰ νὰ γίνῃ ἐλεύθερος ὁ ὄμορφος τόπος:

ΚΛΕΙΣΟΒΑ! ὅποιος κράζει ΝΙΚΗ!
ὁ ἀντίλαλος θὰ πῆ·
χύνει ἀκόμα φῶς καὶ φρίκη
τοῦ Τζαβέλλα ἢ ἀστραπή!

Τῆς Πατρίδος ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑ
μιὰ φορὰ ἔχεις γενεῖ,
κι ἔχει ὡς κι ἡ ἀρμυρήθρα
τῶν νερῶν σου, ἡ ταπεινὴ

Νὰ παινεύεται καὶ κείνη
πὼς τὴν ὕστερη στιγμή
γράφτηκ' ὕστερο νὰ γίνη
τῆς παλληκαριᾶς ψωμί.

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

ΟΙ ΕΞΟΧΕΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΙ ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ

Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου ἦταν, στὰ χρόνια ποὺ ἀναφέρομε, φυσιολάτρες. Ὑπῆρχαν νυχτοπερπατηταὶ καὶ τραγουδισταὶ ὄχι μόνο τὶς ἀνοιξιάτικες, ἀλλὰ καὶ τὶς χειμωνιάτικες νύχτες. Οἱ ἀνοιξιάτικες ὅμως νύχτες καὶ μάλιστα οἱ φεγγαρόλουστες, ξεμυάλιζαν μικροῦςμεγάλους. Στὶς ἐξοχές ἀνασταίνουν οἱ ἀνθισμένες ἰτιές καὶ νεραντζές κι ὅλη τὴν νύχτα ἀκούονται τ' ἀηδόνια. Γι' αὐτὸ δὲν ἔκανε καρδιὰ γιὰ ὕπνο σὲ κανένα. Γινόταν ἡ νύχτα μέρα.

Ἀπὸ τὸν Μάρτη ἀκόμα ἀκουγε κανεὶς πρὸς τὴν Βίγλα νταούλια. Τότε γύριζαν οἱ Γύφτοι στὴν περιφέρεια. Ὅπου ἦταν ἔφτανε ἡ πρωτομαγιά. Κι ἔπειτα τὸ μεγάλο πανηγύρι τ' Αἶ Συμιοῦ.

Τὰ χρόνια ἐκεῖνα οἱ κτηνοτρόφοι, ποὺ ξεχείμαζαν στὸν Μεσολογγίτικο κάμπο, ἔφευγαν μὲ τὰ κοπάδια τους γιὰ τὰ βουνά. Καὶ μπορούσε νὰ ἰδῆ κανεὶς κάποιον ἀνοιξιάτικο δειλινὸ τὴν δημοσιὰ πρὸς τὸ Αἰτωλικό, γεμάτη σὲ μάκρος ἀπὸ μικρὰ ζωντανά, ποὺ τ' ἀκολουθοῦσαν οἱ πιστικοί, ζῶα φορτωμένα, οἱ σκύλοι... Ἐργάτες τῆς γῆς σκαλίζοντας ἢ βοτανίζοντας, ἀκουγαν τὴν γλυκειὰ συμφωνία τῶν κυπριῶν καὶ φωνῶν, σηκώνονταν καί:

- Νὰ πᾶτε στὸ καλό! φώναζαν, χειρονομώντας. Στὸ καλό!

- Ἔχετε γειά! ἀπαντοῦσαν ἐκεῖνοι, ἐνῶ τὸ τσοπανόπουλο ἔκοβε τὸ τραγούδι του. Καλὸ καλοκαίρι! Καλὰ σᾶς ἀφήνομε καὶ καλύτερα νὰ σᾶς βροῦμε...

Τὸ σκοτάδι, ποὺ ἔπεφτε, σκέπαζε ἀνθρώπους καὶ ζῶα. Κι ὁ ἥλιος ἀνατέλλοντας τ' ἄλλο πρωῒ, πάλι στὸ δρόμο τοὺς εὔρισκε.

Ἡ πρωτομαγιά ἐκεῖ κάτω ἦταν κι εἶναι ἀκόμα, ὠραῖο, φυσιολατρικὸ πανηγύρι. Ἀποβραδὶς ὅλος ὁ κόσμος ξεχυνόταν δεξιά κι ἀριστερὰ στὶς ἐξοχές. Καὶ μαζευτόταν χαρούμενος, μ' ἀγκαλιές λουλούδια, τὶς πρωινὲς ὥρες. Κι ὁ ποιητὴς μας; Αὐτὸν τὸν συγκινοῦσεν ἰδιαίτερα ἡ ἀνοιξη. Τὸν γοήτευαν οἱ πράσινες καὶ ἀνθόσπαρτες ἐξοχές, τὰ πουλιά. Ἐκτελοῦσε μὲ τοὺς φίλους του πολλὰ ἐκδρομὲς κι ὄχι σπάνια τὶς συνεδύαζε μ' ἐπισκέψεις σὲ ἱστορικὰ ἢ ἀρχαιολογικὰ μέρη τῆς περιφέρειας.

Ἡ οἰκογένεια Παλαμᾶ εἶχεν ἀγροτικὰ κτήματα. Ἔβγαινε ὁ ἔφηβος στὴν «MANA», τὴν ἐξοχὴ μὲ τὰ πολλὰ τότε ἀμπέλια καὶ ὀπωροφόρα καὶ μὲ τὶς κομψὲς ἐπαύλεις. Ἔβγαινε σ' ἄλλες ἐξοχές, ὁμορφες ὅλες. Συχνὰ πήγαινε στὴν ἐξοχὴ τοῦ Ἄι Θανασοῦ, τὴν πιὸ κοντινὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πιὸ θελκτικὴ τότε, γιὰτὶ ἀργότερα ἔκτισαν ἐκεῖ τὶς μεγάλες στρατῶνες. Ἀριστερὰ στὸν πλατὺ, ἀγροτικὸ δρόμο, σιμὰ στὸ παλαμαϊκὸ περιβόλι βρισκόνταν ἀκόμα τότε, μὲ τοὺς κορμούς πληγωμένους ἀπὸ βλήματα τοῦ Ἀγῶνα, τρεῖς ἀγριοβαλανιδιᾶς - ἢ μιὰ μεγαλύτερη ἀπ' τὶς ἄλλες - σωστὰ στοιχειά, ποὺ γοήτευαν, ἔρριχναν σ' ἔκσταση τὸν ποιητὴ:

Τὰ περιβόλια ἀπ' τὴν μιὰ, τ' ἀμπέλια ἀπ' τὴν ἄλλη
κι ἡ δημοσιὰ κακόστρωτη καὶ χλιοπατημένη
στὴ μέση μιὰ κατόχρονη βαλανιδιὰ μεγάλη
πάντα σὰ νὰ ξαπλώνεται, πάντα σὰ ν' ἀνεβαίνει.

Μὰ κάτου ἀπ' τὸν ἴσκιό τῆς τὴν ὥρα ποὺ περάσης,
ὅσα μπροστά, ὅσα γύρω σου τὰ χάνεις, τὰ ξεχνᾶς,
κι αἰστάνεσαι σὰ ν' ἀγγίξεις μὲς στὴν καρδιὰ τῆς πλάσης
καὶ μὲ τοῦ δάσους τὸ κρασί τὸ πράσινο μεθᾶς.

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Στὴν ἐξοχὴ αὐτὴ τὸν χειμῶνα ἀστράφτουν κάτω ἀπ' τὸν ἥλιο κι ἀνάμεσα σὲ βαθυπράσινα φυλλώματα μανταρίνια καὶ πορτοκάλια. Λαλοῦν κοτσύφια κι οἱ ἀεικίνητες τσίχλες πετοῦν ἐδῶ κι ἐκεῖ στοὺς παραφορτωμένους κλώνους τῶν ἐλιῶν καὶ ραμφίζουν ἐβένινους, σαρκῶδεις καρπούς.

Παρέκει, σὲ καταπράσινα γρασίδια, βελάζουν ἀρνάκια.

Τὴν ἀνοιξη ὁ τόπος ὅλος εὐωδιάζει ἀπ' τὴν ἀνθοφορία. Καὶ τὸ νεοκομμένο χορτάρι ἀναδίνει εὐχάριστη ὀσμὴ. Στὰ φυλλώματα πουλάκια ἀσκοῦνται στὴν μουσικὴ κλίμακα. Ὅμορφοι οἱ στίχοι τοῦ Ποιητῆ:

Οἱ παπαροῦνες πύρωναν τὸ πράσινο χωράφι
τ' ἀπάτητο, κι οἱ κρίνοι
τρέμουν στὸν ἥλιο καὶ κρατοῦν τὴν εὐωδιά·κι οἱ τάφοι
βλαστάρια εἶχαν κι ἐκεῖνοι...

(Πολιτεία καὶ Μοναξιά)

Προχωρώντας ὁ Παλαμᾶς παραπάνω, σὲ περιοχὴ τότε χέρση, μὲ δέντρος, ἀγριοβαλανιδιᾶς καὶ κισσοὺς πλεγμένους σ' αὐτὲς καὶ σκοῖνα παντοῦ καὶ κουμαριᾶς καὶ πλατάνια σκέπη σὲ πηγές, ἀνέβαινε στὸν λόφο τ' Ἄι Λιᾶ. Καὶ συνήθως ἀνέβαινε ἐκεῖ ἐπάνω δυὸ ἐποχὲς τὸν χρόνο· τὴν ἀνοιξη μὲ τὴν ὀργιώδη βλάστηση καὶ τὸ λάλημα τοῦ κούκκου μιὰ καὶ στὶς 20 Ἰουλίου τὴν ἄλλη, στὴν γιορτὴ τοῦ Ἀγίου. Τότε οἱ ἐξοχές,

ποὺ διέσχιζε αὐτὸς κι οἱ φίλοι του, μοσχοβολοῦσαν παγκαρπία: ὄριμα ροδάκινα, ἀπίδια, δαμάσκηνα, σταφίδες. Σύγνεφα πετιόταν στὸ πέρασμά τους οἱ μικροὶ φτερωτοὶ λωποδύτες τῆς ἐξοχῆς καὶ τοῦ κάμπου ὄλου ἀπ' τοὺς κλάδους, ὅπου τρυποῦσαν τὴν ζαχαρόπηχτη σάρκα καρπῶν.

Ἐπισκεπτόταν ὁ Παλαμᾶς κάποτε καὶ τὴν ἐξοχὴ τοῦ «Μεσόκαμπου», στὸ σύνορο τῆς περιφέρειας Μεσολογγίου - Αἰτωλικοῦ, στὰ πόδια τοῦ πρώτου βουνοῦ τοῦ Ζυγοῦ, ὅπου βρίσκεται τὸ «Κάστρο τῆς Κυρᾶς Ρήνης». Παχειὰ γῆ ἐκεῖ, μὲ πολλὲς σταφίδες κι ἀμπέλια κι ἐλαιόδεντρα. Καὶ βοσκὲς παραπάνω. Στὸν Μεσόκαμπο ὑπῆρχαν κι ὑπάρχουν μεγάλα, περιποιημένα ἐλαιόδεντρα, ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Μεσογείου ὅλης. Ἐκεῖ ἀσφαλῶς τὸ μάτι τοῦ Ποιητῆ πρόσεξε ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῶν δέντρων καὶ στὸ πλῆθος τῶν βλαστῶν τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τοῦ ἀγαπημένου σ' ὅλους δέντρου, τῆς ἐλιᾶς. Εἶδε σ' αὐτὸ κάτι τὸ ξεχωριστό, μιὰ ἀτομικότητα. Εἶδε τὸ δέντρο - σύμβολο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, τὸ δέντρο βοηθὸ τοῦ φτωχοῦ λαοῦ μας. Κι ἡ συγκίνησή του μᾶς ἔδωκε τὸ ποίημα:

Εἶμαι τοῦ ἡλίου ἢ θυγατέρα
ἢ πιὸ ἀπ' ὅλες χαϊδευτή,
χρόνια ἢ ἀγάπη τοῦ πατέρα
σ' αὐτὸν τὸν κόσμον μὲ κρατεῖ.
Ὅσο νὰ γείρω νεκρωμένη,
αὐτὸν τὸ μάτι μου ζητεῖ.
Εἶμαι ἢ ἐλιὰ ἢ τιμημένη.
Ὅπου κι ἂν λάχω κατοικία,
δὲν μοῦ ἀπολείπουν οἱ καρποί.
Ὡς τὰ βαθιὰ τὰ γερατεῖα
δὲν βρίσκω στὴν δουλειὰ ντροπή.
Μ' ἔχει ὁ Θεὸς εὐλογημένη
κι εἶμαι γεμάτη προκοπή.
Εἶμαι ἢ ἐλιὰ ἢ τιμημένη!

(Τραγοῦδια τῆς Πατρίδος μου)

Πήγαινε ὁ Παλαμᾶς, ἀσφαλῶς μὲ δικούς του ἢ μὲ συμμαθητάς του, ποὺ οἱ γονεῖς τους εἶχαν βοσκὲς, σὲ στάνες ποιμένων στὸν Μεσόκαμπο. Μιὰ στάνη τότε εἶχε ποίηση, μάλιστα κατὰ τὴν ὥρα τοῦ γυρισμοῦ τῶν κοπαδιῶν στὰ μαντριά. Ἐπειτα οἱ κτηνοτρόφοι ἦταν κι εἶναι φιλόξενοι καὶ τὰ γαλακτερὰ ἀπὸ ὅλους μας ἀγαπητά. Μᾶς τὸ θυμίζουν οἱ στίχοι:

Τὰ καλύβια τοῦ βλάχου στὸ Μεσόκαμπο
μᾶς καρτερᾶνε, σύντροφε, σὰν πρῶτα,
πᾶμε νὰ φᾶμε τὸ χλωρὸ τυρὶ
καὶ νὰ γευτοῦμε τὴν σκληρὴ μπομπότα.

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Ἐπισκεπτόταν ὁ ἔφηβος καὶ τὴν ἐξοχὴν τ' Ἄϊ Γιαννιοῦ. Καὶ τὴν ἀνοιξή. Καὶ τὸ καλοκαίρι στὸ πανηγύρι τῆς ἐκκλησίας. Γνώρισε ἐκεῖ φυσικὲς ὁμορφιὲς καὶ λυγερὲς κόρες στὸ χορό. Ἀντιλήφτηκε ἐπίσης πολὺ ἢ λίγο καὶ τὸν μόχθο τοῦ ἀγρότη. Καὶ συμπάθησε πολὺ τὸν ἐργάτη αὐτό, ὅπως καὶ τὸν θαλασσινὸ ἐργάτη. Ζωηρὴ ἐντύπωση τοῦ προξενοῦσε ἡ στοργή, ποὺ ἔδειχνε ὁ γεωργὸς στὸ μικροσκοπικὸ δεντρύλλι, στὸν καλοραντισμένο μὲ χαλκὸ βλαστὸ τ' ἀμπελιοῦ, στὸ νέο κεντράδι, ποὺ θὰ πρόσθετε ἕνα ἀκόμα ἡμερο ἄτομο στὸν «λαὸ» τῶν δέντρων.

Πολὺ ἀπολαυστικὴ, ἀγροτικὴ γιορτὴ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν στὶς ἐξοχὲς ὁ τρύγος.

ΤΟ ΞΑΝΑΓΥΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΑΨΩΝ ΠΑΡΟΙΚΩΝ

Ἀναφέραμε παραπάνω τοὺς Γύφτους. Τὴν ἀνοιξή, ὅταν γλύκαινε ὁ καιρὸς κι εὐωδίαζαν τ' ἀνθισμένα δέντρα τῶν ἐξοχῶν, ἀκούονταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὴν Βίγλα καὶ τὰ Ταμπακαριὰ πολλὰ τὰ βρὲ κεκὲ κοᾶξ κοᾶξ τῶν βατράχων. Τότε ἀρχίζουν ν' ἀντηχοῦν καὶ τὰ «νταούλια», οἱ πίπιζες καὶ τὰ τούμπανα τῶν Γύφτων, ἰδίως τὶς νύχτες. Εἶχαν φτάσει οἱ μελαψοὶ πάροικοι, κουβαλῶντας τὰ ὑπάρχοντά τους καὶ τὰ σύνεργα τῆς τέχνης τους ἐπάνω σὲ ἄλογα ἢ γαϊδουράκια, ἀδύναμα καὶ κακοπαθημένα κι ἐκεῖνα, φάλαγγα ἀπ' ἀνθρώπους μικροὺς μεγάλους καὶ ζῶα, ποὺ τὴν τύχη τους τὴν συμπονοῦσαν οἱ ἄλλοι, ἐνῶ αὐτοὶ δὲν ἔνοιωθαν τίποτε ἀπ' τὴν συμπόνια τῶν ἄλλων. Κι ἔστηναν τὰ τσαντήρια τους σ' ἀνοιχτοὺς χώρους, ἐκεῖ καὶ τ' ἀμόνια καὶ τὰ φυσηρὰ τους. Κι ἀρχίζουν, ἅμα νύχτωνε, μὲ τὰ πνευστὰ ὄργανα καὶ μὲ τὰ τούμπανα νὰ καλοῦν σ' ἐξοδο στὶς δροσόλουστες ἐκτάσεις τοὺς ἀνθρώπους τῆς πολιτείας. Κι ἐτοιμάζονταν γιὰ τὴν Πρωτομαγιά πρῶτα. Τὴν γιορτὴ αὐτὴ τῶν λουλουδιῶν, οἱ γύφτισσες, πρὸ παντὸς οἱ νεαρές, στολισμένες μ' ἀνθὶνα στεφάνια στὸ κεφάλι καὶ στὴ μέση, σκορπίζονταν στὶς γειτονιὲς καὶ χόρευαν, λυγίζοντας φειδίσιο κορμί, ἀνοιγοκλείνοντας μαῦρα, φλογερὰ μάτια. Ὅσες δὲ χόρευαν, τραγουδοῦσαν. Ἄλλες πάλι γύφτισσες γύριζαν κι ἔλεγαν τὴν μοῖρα. Ἡ χρυστὴ νεολαία τοῦ τόπου ἦταν ἄνω κάτω:

Μωρὴ ζητιανὰ, γύφτισσα, γιὰ πιάσε μου τὸ χέρι,
πές μου κι ἐμὲ τὴν μοῖρα μου, κανεῖς δὲ μᾶς κοιτάζει.
Μοῦ τρώει γιαγκίνι τὴν καρδιὰ καὶ τὸ κορμί μαράζι,
κι ὁ λογισμὸς μου τί ποθῶ, τί τρέμω, δὲν τὸ ξέρει.
Συρτό, σὰν ἄγρια μουσικὴ, γρικῶ τὸ λάλημά σου,
κι εἶναι γητεύτρα ἢ ὄψη σου, τοξεύτρα ἢ ματιὰ σου,
κι εἶμαι πρωτάρης, ντροπαλός,τσιγγάνα, καταλύτρα...

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Κάθε βράδι μέχρι τ' Ἄϊ Συμιοῦ καὶ πέρα ἀκόμα οἱ Γύφτοι ἔστηναν γλέντι ἔξω ἀπ' τὰ τσαντήρια τους, ποὺ συνεκέντρωνε κόσμο ἀρκετό. Τὸ γλέντι ἀποκτοῦσεν ἐξαιρετικὴ ζωηρότητα, ὅταν γινόταν γύφτικος γάμος.

Τὶς παραμονὲς τ' Ἄϊ Συμιοῦ γενικὴ δοκιμὴ οἱ πίπιζες καὶ τὰ τούμπανα. Καὶ τοῦ Ἄϊ Συμιοῦ οἱ ὀργανοπαῖχτες γύφτοι στὶς δόξες τους. Μπρὸς αὐτοὶ καὶ πίσω ἀρματωμένοι καὶ πλήθος πολὺ.

Γράφει ὁ ποιητής:

Καὶ εἶδα τὸ πρόσωπο τοῦ γύφτου λαλητῆ
 ἀλλασμένο καὶ ὠγκωμένο καὶ πλατὺ
 καὶ πανάθλιο κι ἀπὸ τὴν ἀσκήμια.
 Καὶ ἦτανε λαχάνιασμα καὶ ἀγώνιας...

(Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου)

Ἄλλὰ οἱ Γύφτοι πρῶτα πρῶτα ἦταν τεχνίτες. Δούλευαν φιλόπονα τὸ σίδηρο, ἀφοῦ τὸ πύρωναν στὸ καμίνι, κι ἔφκιαναν καὶ πωλοῦσαν στὴν χώρα - δὲν εἶχαν τότε ἀναπτυχθῆ οἱ εἰδικὲς βιοτεχνίες - πυροστιές, σκάρες, τηγάνια, τσιμπίδες. Ἐφκιαναν ἢ διώρθωναν μεταλλικὰ εἶδη. Ἡ «βάνουσος» τέχνη τους βοήθησε αὐτοὺς καὶ τὴν κοινωνία. Μοχθοῦσαν, ἰδροκοποῦσαν.

Κι ὁ ποιητής:

Λαμπαδιάξει τό καμίνι
 μὲ τοῦ ἀγέρα τὰ φτερὰ
 Λάμια ἀχόρταγη ξεσπάει
 καὶ λυσομανᾶ ἢ φωτιά.

Κι ἄδραξε τὸ σίδηρο ἢ φωτιά
 κι ἀπ' τὰ δόντια της θὰ βγῆ
 σὰν λιοντάρι δαμασμένο
 ἀπὸ ξωτικοῦ βουλή.

Καὶ τ' ἀσάλευτο τ' ἀμόνι
 καὶ τολόγοργο σφυρὶ
 βροντερὴ μιὰ μάχη ἀρχίζουν,
 καὶ εἶναι πλάστης τὸ σφυρὶ.

Σφυροκόπα τὶς καδένες,
 ὦ πιὸ ἐλεύτερε κι ἀπὸ τὸ τριγύρισμα
 τοῦ φτεροῦ,
 σφυροκόπα τὶς καδένες καὶ τὰ σίδηρα τοῦ κακοῦ,
 καὶ γιὰ τὸν Προφήτη σφυροκόπα
 τὰ καρφιὰ τοῦ σταυρωμοῦ.

(Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου)

Τοὺς συμπαθοῦσε ὁ λαὸς τοὺς Γύφτους, ποὺ «περνοῦν τὴν ζωὴ τους χωρὶς ἱστορία, χωρὶς ἔγνοια καταγωγῆς, χωρὶς σύνορα καὶ βλέψεις». Ἡ ζωὴ κι ἡ τύχη αὐτῶν τῶν περιπλανωμένων ἀνθρώπων ἐκράτησε τὴν προσοχὴ τοῦ Παλαμᾶ. Κίνησαν τὴν συμπάθειά του. Κάποτε, καταρρακτώδης βροχή, Μάη μῆνα, πλημμύρισε τὸ ἀπέραντο γήπεδο τῆς Βίγλας, σιμὰ στὴν Λιμνοθάλασσα, ὅπου εἶχαν κατασκηνώσει Γύφτοι, καὶ τοὺς χάλασε τὰ τσαντήρια. Μεγάλο κακό. Ὅλη ἡ κοινωνία τοῦ Μεσολογγίου συγκινήθηκε. Κι ὁ Διοικητῆς τοῦ ἐκεῖ Συντάγματος δάνεισε στοὺς κακόμοιρους τοὺς Γύφτους ἀρκετὲς κωνικὲς σκηνές. Τὶς σκηνές ἐκεῖνες τὶς ἔστησαν παρέχει, σὲ στεγνὸ χώρο, καὶ συμμαζέψαν σ' αὐτὲς ὅ,τι εἶχαν περισώσει. Κατὰ τὸ βασιλεῖμα τῆς ἴδιας

μέρας ἀκούστηκαν πάλι οἱ πίπιζες, σὰ νὰ μὴ εἶχε συμβῆ τίποτε. Καὶ τὸ ἄλλο πρωῖ οἱ νεαρὲς γύφτισσες φρέσκες φρέσκες γύριζαν στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας, χαχάνιζαν, σταματοῦσαν διαβάτες γιὰ νὰ τοὺς ποῦν τὴν μοῖρα τους, ἀφοῦ γιὰ τὴν δική τους μοῖρα δὲν γνοιόστηκαν ποτέ.

Στὸ Μεσολόγγι - ποῦ ἄλλοῦ; - εἶδε ὁ Ποιητῆς Γύφτους καὶ γνώρισε τὴν ζωὴ τους. Ἴσως εἶδε τέτοιους καὶ στὰ κοντινὰ μ' αὐτὸ μέρη· στὸ Αἰτωλικό, στὰ χωριὰ τοῦ κάτω Ἀχελώου, στὸ Ἀγρίνιο. Γνώρισε τὴν ζωὴ τῶν ἀλητῶν αὐτῶν τῆς Ἑλληνικῆς Γῆς. Καὶ προσπάθησε νὰ εἰσδύσῃ στὴ σκέψη τους καὶ στὸν κόσμον τῶν συναισθημάτων τους. Κι ἐκτέλεσε μὲ τὴν ζωὴ τους συγκρίσεις. Κι ἔπλασε σύμβολα καὶ δούλεψε κι ἐμφάνισε τὸ θαυμάσιο ἔπος, πού, ὅπως ξέρομε, ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσία τῆς ποιητικῆς του προσφορᾶς.

ΕΚΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΑΞΙΔΙΑ

Ἐγύρισε μὲ δικούς καὶ ξένους ὁ Παλαμᾶς ὡς μαθητῆς καὶ φοιτητῆς πολλὰ μέρη τῆς Αἰτωλίας. Ἀνέβηκε στὶς κορυφές τῆς ἀπότομης Βαράσοβας κι εἶδε τὴν γαλάζια λεκάνη τοῦ Πατραϊκοῦ, τὴν Πάτρα, τὶς μακριές προσχώσεις τοῦ Εὐήνου, λογαριασμένες κι ἄγριες τότε. Ἐδῶθε ἀπ' τὴν Βαράσοβα, στὸ στέρνο τοῦ ἀνατολικοῦ Ζυγοῦ ὁ νέος στάθηκε μπρὸς στὰ ἐρείπια τῆς θρυλικῆς πολιτείας τοῦ βασιλιᾶ Οἰνέα, τῆς Καλυδῶνας, δέκα περίπου χιλιόμετρα ἀπ' τὸ Μεσολόγγι. Μὲ πόσο θαυμασμὸ ὀμιλεῖ γι' αὐτὴν ὁ Ὅμηρος! Ἐδῶ, σ' ὅλη τὴν μεσημβρινὴ Αἰτωλία καὶ δυτικὰ ὡς τὸν Ἀχελῶο ἐντοπιζόταν ὁ Αἰτωλικός, μυθολογικὸς κύκλος. Στὴν Καλυδῶνα συνεκέντρωσε κάποτε ὁ γυιὸς τοῦ Οἰνέα, ὁ ὠραῖος Μελέαγρος, τοὺς τότε βασιλικούς βλαστοὺς τῆς Ἑλλάδας, ἀκόμα καὶ τὴν Ἀμαζόνα Ἀταλάντη καὶ κунήγησε, μὲ τὴν βοήθεια καὶ τοῦ Ἡρακλῆ, τὸ τέρας ἐκεῖνο - κακὸ θεήλατο - τὸν Καληδῶνιο Κάπρου. Ὑπάρχουν καὶ σήμερα στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀρακύνθου πυκνὲς βαλανιδιές, ὅπου κρύβονται ἀγριογούρουνα, λιγοστὰ ὅμως, ἀπόγονοι τοῦ Κάπρου ἐκεῖνου.

Ὅχι μακριὰ ἀπ' τὴν Καλυδῶνα βρισκόταν ἡ ἄλλη ὀμηρικὴ Πολιτεία, ἡ Πλευρώνα. Καὶ δυτικὰ, στὴν μεσημβρινὴ ἄκρη τοῦ Ἀρακύνθου, ἕξ μόλις χιλιόμετρα ἀπ' τὸ Μεσολόγγι, ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια τῆς νεώτερης Πλευρώνας. Τὸ πελώριο ἰσοδομικὸ της φρούριο, ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα διατηρεῖται θαυμάσια, εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Οἱ πύλες μένουν ἀνοιχτές, διαλαλώντας τὴν ἐρημιὰ τῆς ἀρχαίας πολιτείας. Οἱ ἐπισκέπτες ἀνέβαιναν κι ἀνεβαίνουν στὴν Πλευρώνα ἀπὸ τὸν Μεσόκαμπο. Πόσες φορὲς ἐπῆρε κι ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς μὲ τοὺς φίλους του τὸ ἀνηφορικὸ μονομάτι μὲ τὰ διαδοχικὰ ἰσώματα!

Πέρασε ἀπ' τὴν νεώτερη Πλευρώνα ὁ Λατῖνος ποιητῆς Ὀβίδιος καὶ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ θέαμα κάτω τοῦ κάμπου, τοῦ Ἀχελώου, τῆς θάλασσας καὶ τῶν νησιῶν, τὶς περιέγραψε μ' ἐκλεκτοὺς στίχους.

Στὰ χρόνια τοῦ Παλαμᾶ καὶ σήμερα σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς πεδιάδας, κάτω ἀπὸ τὶς ἀρχαίες, Αἰτωλικὲς πόλεις, ὁ γεωργός, ὀργώνοντας τὴν γῆ ἢ βολοκοπώντας τὴν, σκύβει καμμιὰ φορὰ καὶ ξεκολλᾷ ἓνα κομμάτι ἀπὸ ἀγγεῖο ἀρχαίας ἐποχῆς, μικρὸ, ἐλάχιστο κατακάθι στὴν κατεβασιὰ τῆς ἱστορίας μας.

Στὰ νεώτερα χρόνια ὁ λαὸς τῆς Αἰτωλίας ὀλόγυρα ξέχασε τὴν Πλευρώνα. Καὶ τὰ ἐρείπια μὲ τὸ κάστρο τῆς τὰ λέγει: «Τῆς Κυρᾶ Ρήνης τὸ Κάστρο». Φαίνονται, εἶν' ἀλήθεια, ἐκεῖ ψηλὰ καὶ μερικὰ Βυζαντινὰ ἐρείπια. Κι ἕνας θρῦλος ὀμιλεῖ γιὰ τὴν Εἰρήνη τὴν Παλαιολογίνα, ποὺ κατέφυγε μὲ τὸν γιὸ τῆς στὴν Πλευρώνα κι ἔμεινε κεῖ. Στὴν Πλευρώνα ὁ Δροσίνης ἐτοποθέτησε τὸν μῦθο τοῦ «βασιλιᾶ Ἀνήλιαγου». Κι ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἄφησε στίχους σχετικoὺς μ' αὐτή:

Ἐκεῖ στὸ φουμιστὸ τῆς Κυρᾶ Ρήνης Κάστρο,
τὸ καλοκαίρι μιὰν αὐγὴ
τᾶλογο ἀσάλευτο, γυρμένο πρὸς τὴν γῆ
λαμπύριζε σὰν ἄστρο,
καὶ τὰ φτερά του τὸ καθένα σὰ σπαθί,
καὶ τὸ βαθὺ γαλάξιο τους τᾶδειχνε σάμπως μαῦρα,
κι ὁ ἀνασσαμὸς του λαύρα.
Καὶ γνώρισα τὸν Πήγασσο·
κι ἔκραξα:
- Ἐσὺ ἐδῶ; Καὶ μ' ἀποκρίθηκε:
- Ποροσμένω ἀπὸ τοῦ Μπάυρον τὸν καιρὸ
τὸν ἔχασα τὸν καβαλλάρη...

(Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου)

Πῆγε ὁ Ποιητῆς πολλὲς φορὲς στὴν μικρὴ, Αἰτωλικὴ Βενετία, τὸ Αἰτωλικό. Καὶ προχώρησε δυτικὰ πρὸς τὸ Νιχώρι καὶ τὸν κάτω Ἀχελῷο. Ἀγνάντεψε τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν πύργο τῆς Κυρᾶ Βασιλικῆς, τῆς εὐνοουμένης τοῦ Ἀλλή πασᾶ. Διηγεῖται:

Θυμᾶμαι βραχοστύλωτο χωριὸ τὴν Κατοχὴ,
πιὸ ταπεινὸ κι ἀντίπερα τὸ πράσινο Νιοχώρι,
στὴ μέση τοῦ Ἀσπροπόταμου πλατεῖα τὴν ταραχὴ·
θυμᾶμαι τὴν περαταριά καὶ τοῦ παπα τὴν κόρη.

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Ὅλες οἱ ἐκτάσεις τῆς γῆς ἀπ' τὸν Ἀχελῷο, τὸ Αἰτωλικὸ ὡς τὸν Ἀράκυνθο τὰ παλιὰ χρόνια κατακλύζονταν ἀπὸ τὸ ποτάμι. Κι ὁ μῦθος ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖ ἐπάλαισε μὲ τὸν Ἀχελῷο - τὸ τέρας, ὁ Ἡρακλῆς καὶ τοῦ ξεκόλλησε τοῦ τερατος τὸ ἕνα κέρατο - τὸ «κέρας τῆς Ἀμαλθείας» - τὴν εὐφορία τῆς γῆς ἀπ' τὶς προσχώσεις καὶ τὰ νερά. Ὁ Ἀράκυνθος, σὲ κάποια κοσμογονικὴ ἀναστάτωση κόπηκε - ὁ κύριος κορμὸς του - στὴ μέση καὶ σχηματίστηκε κι ἔμεινε ἕνα πελώριο χαράδρωμα. Τὸ χαράδρωμα αὐτό, ποὺ διευκολύνει τὴν συγκοινωνία πρὸς τὴν βορεινὴ Αἰτωλία καὶ ποὺ μὲ τὰ χρόνια ντύθηκε μὲ δάση, εἶναι τὰ «Κύκνεια Τέμπε» τῶν ἀρχαίων, ἢ «Αἰτωλικὴ Κλεισώρεια» τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἢ «Κλεισούρα» τῶν σημερινῶν κατοίκων.

Καθὼς μπαίνομε στὴν Κλεισούρα, ἀριστερά, σὲ μιὰ σπηλιὰ τοῦ κάθετου βράχου τῆς πλαγιᾶς βρίσκεται τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσης - τῆς Ἁγία Λεούσας, - ποὺ γιορτάζει τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου καὶ συγκεντρώνει στὸν στενὸ χῶρο χιλιάδες προσκυνητάς. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ Γιάννης Γούναρης, ὁ γενναῖος ἠπειρώτης, ποὺ εἶχε προδώσει - τὸ μυστικὸ τοῦ Βρυῶνη στοὺς Μεσολογγίτες, κατὰ τὴν πρώτη πολιορκία, συντετριμμένος ἐπειδὴ οἱ Τουρκαλβανοὶ εἶχαν ἐκτελέσει στὴν Ἄρτα τὴν γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιὰ του, ἐπῆγε στὴν Ἁγία Λεοῦσα κι ἔγινε καλόγερος. Γι' αὐτὸν ὁ Κρυστάλλης ἔγραψε τὸ ποίημα «Ὁ Καλόγερος τῆς Κλεισούρας».

Τὸ βλοσυρό, τιτάνιο θέαμα τῶν βράχων τῆς Κλεισοῦρας εἶχε προξενήσει στὸν μικρὸ Παλαμᾶ ζωηρὴ ἐντύπωση.

Κάποτε ὁ Ποιητῆς, συνοδευόμενος ἀπὸ συγγενῆ του, διάβηκε τὴν Κλεισοῦρα μ' ἀμάξι κι ἀντίκρουσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἄστραμμα τῆς ὀμορφιάς τῆς λίμνης Λυσιμαχίας κι ἔπειτα τῆς Τριγωνίδας, Ἔμεινε ἐκπληκτος. Κι ἀργότερα, πολὺ ἀργότερα - στὰ 1932 - ὅταν τοῦ ξαναθύμισαν τὸν τόπο ἐκεῖνο, ἔγραψε γιὰ τὸ Ἀγρίνιο τὸ θαυμάσιο ποίημα:

Χαρά, τρισύλλαβο ὄνομα λαμπρόηχο, τὸ Βραχώρι,
κι ἐσὺ λαμπρὴ τῆς Ρούμελης χαρά, δουλεύτρα κόρη,
κι ἂν ἄλλο πῆρες ὄνομα, θαμμένο στὰ βιβλία,
μ' ἀρέσει τ' ἀρματωλικὸ ὄνομά σου·
μὲ τοῦτο καὶ ὀλοζώντανη τὴ βλέπει ἡ φαντασία τῆ ζωγραφιά σου.

Ἡῶρα μέσ' τὰ λαγκάδια σου παρθένα κατατόπια,
κι ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς Κλεισοῦρας κάστρα σὰν κυκλώπεια.
Πέρασα στὰ νερόχαρα τοῦ Ἀλάμπεη γεφύρια
παιδιὶ γιὰ ν' ἄρθω ἀσήμαντο σ' ἐσένα.
Κῆποι, νερά, σπίτια, πουλιά, γλαστρουῖλες, παραθύρια σ' ἐσὲ ἦταν ἓνα.

Θυμοῦμαι· κάποιας λίμνης σου φανταχτερῆς,
μιὰ μέρα Θωριά σὰ νὰ μὲ φτέρωσε σ' ἄλλου πλανήτη ἀέρα,
καὶ τ' Ἀσπροπόταμου ἄκουσα κι ἀπὸ μακριὰ τὸ ρέμα
νὰ μοῦ βουίξει, ὀρμὴ ἐνὸς πλάστη κόσμου,
δειλός, ὀκνός, μὰ ὠρθώνανταν μὲ ξαναμμένο αἶμα τὰ νιάτα ἐμπρός
μου.

Ο «ΜΙΣΕΜΟΣ»

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἔζησε ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς παιδιὶ καὶ ἔφηβος. Ἡ Πόλη - Ἀπόμαχος τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα, γεμάτη ἐρειπωμένες ντάπιες καὶ θαλερὲς δάφνες, ἐδημιούργησε στὸν ἐκλεκτό της βλαστὸ ἄπειρες ὅσες ἐντυπώσεις, υπέβαλε σκέψεις, παρορμήσεις. Ἡ κοινωνία τοῦ μικροῦ τόπου - παλιὰ κοιτίδα ὠραίων ἀρετῶν - κι ὁ φυσικὸς χῶρος μὲ τὶς γοητευτικὲς καλλονὲς καὶ ἡ μελαγχολικὴ ἀλλ' ὑποβλητικὴ ἐρημιὰ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων τῆς Αἰτωλίας κι αὐτὰ ἐβοήθησαν σημαντικά.

Στὸ Μεσολόγγι ὁ Ποιητῆς ἀντιλήφτηκε πολὺ νωρὶς τὸν σπουδαῖο ἐθνικὸ καὶ πολιτιστικὸ ρόλο, ποὺ εἶχε παίξει ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλέον ἐκεῖ ἡ οἰκογένεια τῶν Παλαιμαίων. Πολὺ εἶχεν ἐπιθυμήσει νὰ γνωρίσει τί περιεῖχαν τὰ ἔργα τοῦ προγόνου του, τοῦ Παναγιώτη Παλαμᾶ, τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ Προέδρου τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς στὰ 1770. Τὰ κατάλοιπα ὅμως τοῦ φωτισμένου, ἀλλὰ κι ἐνθουσιώδους κι ἀποφασιστικοῦ ἐκείνου ἀνθρώπου, εἶχαν χαθῆ κατὰ τὸν «Χαλασμό».

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἰουνίου 1875 ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς ἐπῆρε τὸ πτυχίον τοῦ γυμνασίου. Τὸ μεγάλο αὐτὸ γεγονός - γιὰ κάθε ἔφηβο - τὸ γιόρτασεν αὐτὸς κι οἱ στενοὶ του φίλοι μ' ἓνα δεῖπνο στὸ δροσόλουστο καὶ ρωμαντικὸ κέντρο τῆς ΒΙΓΛΑΣ. Τὴν περιγραφὴ τοῦ δεῖπνου ἐκείνου τὴν ἔδωκεν ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς τὸ 1923 σ' ἓνα φίλο μας, ποὺ εἶχε ἐκδώσει τότε στὸ Μεσολόγγι τὸ περιοδικὸ «ΒΙΓΛΑ».

Ὁ νεαρὸς τελειόφοιτος, ποὺ τώρα συλλογιζόταν τὸ ταξίδι στὴν Ἀθήνα καὶ τὶς μέλλουσες σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο, εἶχε συγκροτήσει, σὲ γενικὲς γραμμὲς τουλάχιστο, ἰδέα, ἀντίληψη γιὰ τὶς ἀξίες τῆς Πατρίδας καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς καθόλου ζωῆς, τῶν Γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Κι ἀσφαλῶς θὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ ξεχωρίζῃ τὰ ὑγιεῖ καὶ στέρεα στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας ἀπὸ τὰ νεκρὰ ἢ στατικά, ἀπατηλὰ κι ἐπιτηδευμένα. Εἶχε δηλαδὴ σχηματίσει ὀρθὴ βιοθεωρία. Συλλογιζόταν ὁ Παλαμᾶς τὸ ταξίδι στὴν Ἀθήνα, τὸ συλλογιζόταν ὅμως μᾶλλον μὲ λύπη, ὅπως βλέπομε στοὺς στίχους τοῦ «Μισεμοῦ»

Καὶ πίσω ἀπ' τὶς Βαράσοβες καὶ πίσω ἀπ' τοὺς Ζυγοὺς
τὰ μάτια μου τετράφηλες κορφὲς τὰ μαγνητίζουν,
καὶ πέρα ἀπ' τὰ βαλτόνερα, ποὺ μὲ λαγοκοιμίζουν,
τί πολιτείες, τί θάλασσες, ποὺ δὲν τὶς βάζει ὁ νοῦς!

Μ' ἐσᾶς, ψαράδες, λείψανα πρωτάρχιστου καιροῦ,
νὰ ζοῦσα ὀκνὴ καὶ ἀργὴ ζωὴ στὰ ξάγναντα, στὰ ρήχια!
Μά, ὦ πόθει!, μέσα μου ἔμπηξες τὰ σουβλερά σου νύχια.
Καὶ πάω ἄλλοῦ νὰ πλανηθῶ καὶ πάω νὰ γείρω ἄλλοῦ...

(Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας)

Κι ἔφτασε κάποια μέρα ὁ Ποιητῆς στὴν Πρωτεύουσα, στὸ «Κλεινὸν Ἄστυ» τῶν καθαρολόγων Ρωμαντικῶν. Ἐνδοξα μνημεῖα τοῦ παρελθόντος ἐκεῖ. Λαμπρότητα τῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Κρατικῆς Ἐξουσίας. Μεγάλη, πλουσία καὶ προηγμένη κοινωνία. Πολλά, καὶ μερικὰ ἀνώτερα, Πνευματικὰ Ἰδρύματα. Κι οἱ καλλονὲς τῆς Ἀττικῆς γῆς περίσσειες. Κι ἔγινε σπουδαστῆς τῆς Νομικῆς, ἀλλὰ κι ἐργάτης τῆς πέννας. Ἐργάτης ὅμως τῆς πέννας - κυρίως ἀριστοτέχνης, σμιλευτῆς στίχων - μὲ γλυκὸ λυρισμὸ, μὲ βαθὺ στοχασμὸ καὶ προπαντὸς μὲ γνήσιο, ἑλληνικὸ, ἐθνικὸ παλμό.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1926 γιορτάστηκε μ' ἐξαιρετικὴ λαμπρότητα ἡ ἑκατονταετηρίδα τῆς «ΕΞΟΔΟΥ» στὸ Μεσολόγγι, ὅπου συγκεντρώθηκαν χιλιάδες Ἑλληνες. Τότε κατέβηκε στὴν πατρίδα του ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς γιὰ τελευταία φορά. Καὶ τὴν ἡμέρα τῶν Βαΐων, στὰ «ἩΡΩΑ», πλημμυρισμένα ἀπὸ κόσμον, ἀφοῦ τελείωσε τὸ ἐπίσημον μνημόσυνο κι ἐνῶ ἀκόμα ἀκούονταν οἱ κανονιὲς ἀπ' τὸν στόλο, ὁ Ποιητῆς στάθηκε στὸ διάζωμα τοῦ μεγάλου Τύμβου τῶν Πεσόντων κι ἀπήγγειλε τοὺς στίχους:

Γῆ μοιρόγραφη, πᾶνε ἑκατὸ χρόνια
πῶς τὴν δαρμένη κράτησες Ἑλλάδα
στὸ λυγισμένο τὸ κορμί σου ἀπάνου,
Γῆ στοιχειωμένη.

Μοῦσα τῶν Πανελλήνων ταιριασμένη
μὲ τοῦ σοφοῦ ρυθμοῦ τὸ βῆμα,
γίνε ψαλμὸς ἐσὺ στὴν ἑκατοχρονήτρα
τῆς Γῆς μου χάρη·

www.pentalofo.gr

Ψάλε πάλε: «Καημένο Μεσολόγγι,
δαρμός, κλαημὸς καὶ μοιρολόϊ σὲ λένε.
Πῶς κλαῖνε μάνες γιὰ παιδιὰ,
γιὰ μάνες παιδιὰ πῶς κλαῖνε...

Δὲν κλαῖμε ἐμεῖς τὸν σκοτωμό, ἐμεῖς κλαῖμε
τὸν σκλαβωμό. Ἄ! τὸ βράδυ τοῦ Λαζάρου...
Πατρίδα, ποιὸς θ' ἀδράξῃ ἀπὸ τὰ νύχια
κι ἐσὲ τοῦ Χάρου;

Χριστέ γιὰ τοὺς πιστοὺς σου ξημερώνει
χαροποιὰ ἢ γιορτὴ σου ἢ βαγιοφόρα,
τρυπᾶν ἐμᾶς τὰ καρφιὰ τοῦ Σταυροῦ Σου,
Χριστέ, ἀπὸ τώρα!

Ἄνοιχτε κι οἱ ἐκκλησιές, δακρῦστε εἰκόνες,
κατάσταυρα ὅλες μᾶς χτυπᾶν οἱ μπόρες...
Τοῦ κόσμου τ' ἀποπαῖδια ἐμεῖς. Περνᾶνε
κι οἱ μέρες κι οἱ ὥρες...

Μὰ δὲν περνᾶμ' ἐμεῖς, γυρτοὶ ραγιάδες!
Ἐμπρός! Ὅρθοί! Μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι.
Μπροστὰ οἱ γεροί, κατάμεσα οἱ γυναῖκες,
ἐλάτε οἱ γέροι,

κι οἱ λαβωμένοι κι οἱ ἄρρωστοι κι ὅσοι ἥρωες
καὶ ζωὴ καὶ τάφο γῆ δὲ θέλετ' ἄλλη,
τὸ δαυλὶ σᾶς ἀγιάξει τοῦ Δεσπότη
καὶ τοῦ Καψάλη.

Τὰ γιοφύρια; γκρεμός! Καὶ τὰ παιδάκια;
πνιγμός! Οἱ δρόμοι ἀπὸ παντοῦ πιασμένοι
τοῦ γλυτωμοῦ... Ἡ σφαγὴ, ὁ χαμός, ἡ φλόγα...
ψυχὴ δὲ μένει...

Μοῦσα τῶν Πανελλήνων, ἡ θυσία
μένει καὶ ἀπὸ τὴν τέφρα τῆς τὸ Γένος
γιὰ νέα γραφτὰ κι ἐσὺ γιὰ νέα τραγούδια.
Κι ἡ ἀθανασία!

Μεσολόγγι! χαρὰ τῆς Ἱστορίας,
Γῆ ἐπαγγελμένη! Πᾶνε ἐκατὸ χρόνια,
κι ἄς πᾶνε. Ἡ θύμησις ἄχρονη μπροστὰ σου
θα γονατίζῃ.

(Περάσματα καὶ χαιρετισμοὶ)

ΠΑΛΑΜΑΣ, Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΜΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ

Τὰ χρόνια, ποὺ προβλήθηκε ὁ Παλαμᾶς ὡς πνευματικὸς ἄνθρωπος, σχεδὸν δὲν ὑπῆρχε στὸν τόπο πραγματικὴ πνευματικὴ, ἐθνικὴ ἡγεσία. Ὅσοι ἐμφανίζονταν τότε ὡς πνευματικοὶ ἡγήτορες τοῦ τόπου, οἱ Καθαρολόγοι Ρωμαντικοί, οἱ ὁποῖοι - σχεδὸν ὅλοι - ἀγνοοῦσαν ἢ περιφρονοῦσαν τὴν Δημοτικὴ μας Μοῦσα, ἐκδήλωση συνεχῆ κι ἀδιάσπαστη τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμα, καὶ τὴν ἐθνικὴ λαλιά, τὴν Δημοτικὴ γλῶσσα, στὸ πλαστικὸ ὑλικὸ τῆς ὁποίας, ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, ἔχουν ἀποτυπωθῆ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐλληνικοῦ Λαοῦ, ὁ πλούσιος συναισθηματικὸς του κόσμος κι ἡ λεπτή, ἐκφραστικὴ του δύναμη, δὲν ἐγνώριζαν τὴν ζωὴ τοῦ Λαοῦ καὶ φυσικὰ δὲν ἦταν σὲ θέση ν' ἀντιληφτοῦν τοὺς πόθους του.

Ὁ νεαρὸς Παλαμᾶς, σπουδαστῆς κι ἐργάτης τῆς πέννας, γαλουχημένος μέσα στὴν ἥρωικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Μεσολογγίου, τῆς μικρῆς Πατρίδας μὲ τὴν τρανὴ ἱστορία, αὐτὸς, ποὺ ἐκεῖ τὸν εἶχε συγκινήσει καὶ συγχρόνως τὸν εἶχε διδάξει κάθε τί τὸ ἐθνικὰ ὠραῖο κι ὑψηλὸ ὁ κόσμος τῶν ἀγωνιστῶν ἢ τῶν ἀπογόνων τους, εἶχε νοιώσει ὅλο τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀδάμαστης ἐλληνικῆς ψυχῆς καὶ τὴν «ταγμένη μοῖρα» τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, ὡς πρωτοπόρου στὴν διεκδίκηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁμάδας καὶ στὴν οἰκοδόμησι πολιτισμοῦ. Κι εἶχεν ἀντιληφθῆ, 60 ἢ 70 χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἑνὸς κομματιοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, τὸν ὀρθό, τὸν ἴσιο δρόμο, ποὺ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσῃ τὸ Ἔθνος. Ἔτσι βρέθηκε σ' ἀντίθεση μὲ τὸν κόσμο τῶν Καθαρολόγων καὶ γενικὰ μὲ τὸν κόσμο τῶν οὐτοπιστῶν, ποῦ καὶ ἂν εἶχαν ἀγαθὰς προθέσεις, ὅμως ἔβλαπταν, ἴσως χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν, τὴν πνευματικὴ, ἐθνικὴ ὑπόθεση. Ἔγινε λοιπὸν ὁ Παλαμᾶς, πρῶτος αὐτὸς μεταξὺ τῶν ὀλίγων στὴν ἀρχὴ ὁμοῖδεατῶν του, ἀθλητῆς τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος καὶ ἤθους, λαμπαδοδρόμος, ἐμπνευστῆς καὶ σύντροφος τῶν πολλῶν, τοῦ λαοῦ μας ὅλου. Καὶ ὁ Λαὸς μας τότε, ποὺ ὁ Παλαμᾶς τὸν εἶχε πρωτογνωρίσει ἀπ' τοὺς ψαρᾶδες, τοὺς ἐξωμάχους καὶ ναυτικούς, τοὺς συμπολίτες του, στὸ Μεσολόγγι, θαυμάζοντας τὴν δόξα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, λαχταροῦσε νὰ γίνῃ κάτι ἀκόμα τρανὸ, κάτι πάλι ὠραῖο κι ἀληθινό. Καὶ προχώρησε ὁ Ποιητῆς στὸν ἀγῶνα, ἀγῶνα γιὰ ἓνα ὠραῖο Ἑλληνικὸν κόσμο, χωρὶς ζυγὸ προγονοπληξίας, χωρὶς ταπεινότητες πατριδοκαπηλείας. Ἔτσι τέθηκε μπρὸς στὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν τὸ ὠραῖο σύνθημα: Συμπλήρωση τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Καὶ ἀνάδειξη ἑνὸς νέου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἄλλὰ τὰ συνθήματα, ὅσο ἐντυπωσιακὰ κι ἂν φαίνωνται, γιὰ νὰ παρακινήσουν λαὸν, ὅπως ὁ Ἑλληνικός, ν' ἀναλάβῃ ἀγῶνες καὶ νὰ δεχθῆ θυσίες, χρειάζονταν ἐρμηνεῖα, ἐρμηνεῖα λεπτή, ὑψηλὴ ἀπὸ πνευματικούς ἡγέτας. Ἔτσι γίνονται νοητὰ. Χρειάζεται ἐπίσης ἐπιδέξιος ἀγῶνας φωτισμένων ἡγητόρων γιὰ νὰ ἐξουδετερώνεται ἡ στείρα ἀντίδραση. Καὶ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἐκδηλώθηκε κάτι σὰν ἀντίδραση στοὺς πόθους τοῦ λαοῦ μας «ἀπ' ἔξω». Ἐἓνα καὶ κακόβουλα δημοσιεύματα ἀμφισβητοῦσαν ἀκόμα καὶ τὴν καταγωγὴ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Καὶ ὁμόδοξοι ἰσχυροί, ποῦ, ἀπὸ ἐνδεχόμενὴ βοήθειά τους ὁ Ἑλληνισμὸς περίμενε πολλά, ἔξαφνα ἄλλαξαν διαθέσεις καὶ κινήθηκαν γιὰ νὰ δημιουργήσουν, εἰς βάρος ἐλληνικῶν χωρῶν καὶ πληθυσμῶν, μιὰ ἀνεξάρτητη καὶ μεγάλη Βουλγαρία. Τὰ γεγονότα αὐτὰ σκόρπισαν πένθος καὶ βαθεῖα ἀπογοήτευση στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 φάνηκε στοὺς πολλοὺς ὅτι θὰ ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη ἐθνικὴ μας ἐξόρμηση, μετὰ τὸ θρυλικὸ 1821. Ἄλλὰ ἡ ἐθνικὴ ἐκείνη ἐπιχείρηση, ἐπειδὴ ἔλειπε ἀπ' τὸν τόπο πραγματικὴ πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ

ἡγεσία, ὠδήγησε σ' ἐθνικὴ συμφορὰ. Ταπεινώθηκε τὸ Ἔθνος μας ὅλο. Ὁ Παλαμᾶς αἰσθάνθηκε βαθιὰ τὴν θλίψη τοῦ Λαοῦ καὶ τὴν ἀποθάρρυνσή του. Καὶ κατεύθυνε τὶς προσπάθειές του μὲ τὸ ἔργο του νὰ τονώσῃ τὸ ἠθικὸ τοῦ Λαοῦ. Εὐτυχῶς οἱ ὁμοϊδεάτες πλήθαιναν σιγὰ σιγὰ. Μὲ τῶν στίχων του τὸν μεγαλήγορο λυρισμὸ φώτισε πέρα πέρα κάθε ἐπεισόδιο τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας. Ἡ Μοῦσα του ἐφτερούγισε μὲ πανηγυρικοὺς διθυράμβους στὰ ὕψη, ὅπου ἐπέταξε ἄλλοτε τὸ Ἔθνος. Κι ἡ ἴδια κατέβηκε μὲ θρῆνο, ἀλλὰ κι ἐγκαρτέρηση στὰ τάρταρα, ὅπου συμφορὲς τὸ εἶχαν γιὰ ἓνα διάστημα ρίξει. Ἀποθέωσε τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ στίχος του ὕμνησε τὰ πλαστικὰ κορμιὰ τοῦ στίβου καὶ τὰ μάρμαρα τῆς θείας τέχνης τῶν ἀρχαίων προγόνων. Ἐξεθείασε τὶς βουλὲς καὶ τὰ τολμήματα ἐκείνων, ποὺ στάθηκαν πρῶτοι σκαπανεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, Ἰδιαιτέρως ὁ Παλαμᾶς πρόσεξε τὴν θαμβωτικὴ πορφύρα τοῦ Βυζαντίου. Ἔπη ὀλόκληρα ἀφιέρωσε σὲ Βυζαντινοὺς Αὐτοκράτορας, ποὺ περιέφεραν σ' ἀνατολὴ καὶ δύση νικηφόρες τὶς στρατιῆς τῆς «Θεοφυλάκτου Αὐτοκρατορίας». Ἐπειτα πρόβαλε στὸν Λαὸ μὲ ὅλη τὴν λαμπρότητά του τὸ ἔπος τοῦ 1821 καὶ ἰδιαιτέρως τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν Θυσία τῶν «Ἐλευθέρων Πολιορκημένων». Ἔτσι τὸ Ἔθνος μὲ τὴν βοήθεια τῶν γνησίων, πνευματικῶν ἡγετῶν του καὶ μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν δυνάμεών του ἀπὸ ἄξιους πολιτικοὺς ἡγέτας σιγὰ σιγὰ βρῆκε τὸν δρόμο του. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1912 ἔφτασε ἡ ὥρα γιὰ τὴν πρώτη ἐθνικὴ ἐξόρμηση. Τὸ Ἔθνος τότε ξεσηκώθηκε ὅλο. Κι ὁ ἐθνικὸς μας Ποιητὴς σάλπισε:

Ἐμπρός, βουνά, ψηλῶστε μας,
κι ὦ θάλασσα, νὰ ἡ ὥρα!
Στοιχειώσε τὰ καράβια μας
καὶ βόηθα νικηφόρα.
Ξανὰ τοῦ Ρήγα ἡ σάλπιγγα
καὶ πάει στὰ μεσουρανια!
«Μαυροβουνιοῦ καπλάνια
καὶ Ὀλύμπου σταυραῖτοί».
Ἐμπρός, ἀδέρφια, ἀτράνταχτοι!
Κι ἂν πέφτη ἀστροπελέκι,
νά! τὸ σπαθὶ γοργάστραψε,
βρόντησε τὸ τουφέκι.
Κρήτη, ὁ Μωριάς, ἡ Ρούμελη,
ἐμπρός! ἡ Ἑλλάδα λάμπει,
ἀχολογᾶν οἱ κάμποι,
καῖνε οἱ καρδιές. Ἐμπρός!

(Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξιά).

Μεσολόγγι 8 Σεπτεμβρίου 1959

Τὸ βιβλίο διαμορφώθηκε σὲ ψηφιακὴ μορφή ἀπὸ ἀντίτυπο
γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἰστοσελίδας www.pentalofo.gr

www.pentalofo.gr